

Προπολεμική αεροφωτογραφία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου.

Πειραιάς

Το οχυρό λιμάνι στους αιώνες

*"καί οι Αθηναίοι επιόντων των Μήδων διανοηθέντες εκλιπεῖν τήν πόλιν
καί ανασκευασάμενοι ες τάς ναυς εσβάντες ναυτικοί εγένοντο."*

(Θουκυδίδης Ιστορία 1.18.2.4 - 1.18.2.7)

κείμενο - φωτογραφίες: ΣΤΕΦΑΝΟΣ ΣΤΕΦΑΝΙΔΗΣ

e-mail:stef.@compulink.gr

25 ΑΙΩΝΕΣ ΠΡΙΝ

... **Μ**ε κίνδυνο να τραυματίσει κάποιον περαστικό άνοιξε δυνατά την εξώπορτα και βγήκε στο στενό δρόμο. Η σκοτεινιά της νύχτας παραχωρούσε τη θέση της στο λαμπερό φως του ήλιου που ρόδιζε από τον Υμηττό. Ασυναίσθητα σήκωσε το βλέμμα στο βράχο με

τα Ιερά. Αλίμονο!, πάνε οι ήσυχες μέρες, σκέφτηκε, και συνέχισε το δρόμο του με προσοχή μην πέσει σε κάνα χαντάκι με νερά(1*). Τα βήματά του τον οδήγησαν όπως κάθε πρωί στην Αγορά όπου ανήσυχoi πολίτες, όπως αυτός, είχαν αρχίσει να μαζεύονται θορυβώντας. Τάχυνε για το τσαγκάρικο του φίλου του Άνυτου με σκοπό να μάθει τα

τελευταία νέα. Ο ήλιος ανέβαινε γοργά στον ασυννέφιαστο γαλανό ουρανό των Αθηνών, όμως άλλα σύννεφα βαριά και απειλητικά πλησίαζαν την πόλη. Ο Άνυτος βιαστικά του έδωσε τις πληροφορίες που ζητούσε. Όλοι είχαν κάτι να πουν καθώς από στόμα σε στόμα πετούσαν τα νέα για τις Θερμοπύλες και για τον Δελφικό χρησμό, ανάμεικτα με τις συζητήσεις των ημερών που οι πολιτικές παρατάξεις διεξήγαγαν με δεινότητα. Η μέρα που ξημέρωνε, όλοι το 'ξεραν, ήταν κρίσιμη για τους Έλληνες και πρώτα για την Αθήνα. Η στρατιά του Ξέρξη σάρωνε την κεντρική Ελλάδα και σε λίγες μέρες, ίσως αύριο λέγανε πολλοί, θα έφτανε στην Αττική. Μα είναι δυνατό, αναρωτιόντουσαν η Θεά να τους εγκαταλείψει;

Όλοι οι πολίτες συμμετείχαν σ' εκείνη τη δραματική συνέλευση της Εκκλησίας του Δήμου. Ακούστηκαν πολλά και γνώμες αντίθετες, όμως ο Θεμιστοκλής τελικά τους έπεισε να δεχτούν το ψήφισμά του και να εμπιστευτούν την πόλη στην πολιούχο Αθηνά. Να επιβιβασθούν στις τριήρεις όλοι οι στρατεύσιμοι και καθένas να σώζει όπως μπορεί τα παιδιά του, τις γυναίκες και τους δούλους (2*). Η απόφαση που πάρθηκε έπρεπε να εκτελεστεί με τάξη, άλλωστε ο Πέρσης ήταν πολύ κοντά στα σύνορα και αναβολή δε χωρούσε (3*). Μιά ατέλειωτη ουρά από φορτωμένους άνδρες και γυναικόπαιδα σχηματίσθηκε αμέσως στο δρόμο για τον Πειραιά. Όλοι βιάζονται να προλάβουν το Ναυτικό που τους περίμενε. Εκεί, μέσ' το θόρυβο και τη σκόνη χάνονται και τα ίχνη (4*) του Αθηναίου της ιστορίας μας, που μαζί με τους συμπολίτες του ναυμάχησε στο στενό της Σαλαμίνας το πρωινό της 28ης ή 29ης Σεπτεμβρίου του 480 π.χ. Εκείνο το πρωινό, υπό τους ήχους της σάλπιγγας και του παιάνα, τέθηκε ουσιαστικά τέλος στις φιλοδοξίες του Ξέρξη και εδραιώθηκε η Αθηναϊκή ναυτική ηγεμονία, που έμελλε να διαδραματίσει πρωτεύοντα ρόλο στα Ελληνικά πράγματα τα επόμενα χρόνια.

ΑΝΑΖΗΤΩΝΤΑΣ ΤΙΣ ΡΙΖΕΣ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

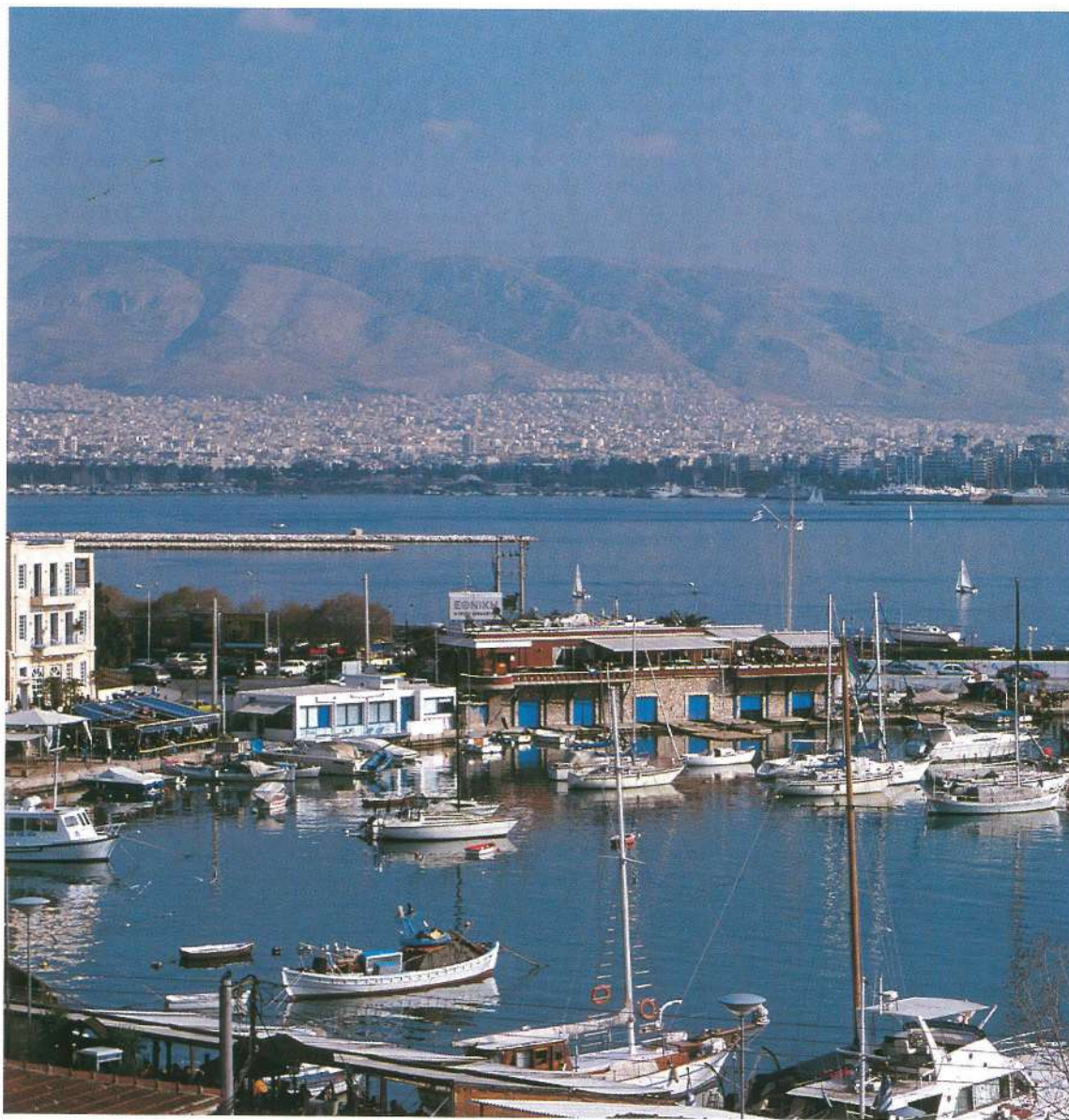
Καθώς σουρουπώνει κατηφορίζω την οδό Κανθάρου προς το κεντρικό λιμάνι. Το χρώμα τ' ουρανού βαθαίνει και το ταξίδι ξεκινά. Μπροστά μου τα πλοία των επιβατηγών γραμμών επιβλητικά και φωταγωγημένα σαλπάρουν με ρότα για τα νησιά μας. Στο νου μου έρχονται οι ώρες που σκύβοντας πάνω από βιβλία ιστορίας και τοπογραφικά συνδύαζα πλήθος πληροφορίες και αναφορές προσπαθώντας να προσεγγίσω όσο πληρέστερα μπορούσα τον Πειραιά και τη ξεχωριστή σημασία του. Από την περίοδο των Περσικών πολέμων και μετά αναδείχθηκε σε στρατηγικό λιμάνι, έδρα της ναυτικής δύναμης των Αθηνών, και πηγή της δημοκρατίας. Η προσπάθεια για την ανίχνευση της ιστορικής του πορείας οδηγεί σε χρόνους πολύ παλαιότερους, πριν την κατοίκισή του. Σύμφωνα με όλες τις ενδείξεις τα προϊστορικά χρόνια η περιοχή περιβαλλόταν από θάλασσα και οι αρχαίοι διατηρούσαν στη μνήμη τους τη νησιωτική μορφή του Πειραιά. Άλλωστε η πετρώδης χερσόνησος εισχωρεί δυόμισι χιλιόμετρα στο Σαρωνικό και έχει χαμηλό υψόμετρο προς τη στεριά. Την εντύπωση ενισχύει και η ετυμολογία του ονόματος Πειραιεύς, που σύμφωνα με τους περισσότερους προέρχεται από το "πέραν, περώ, περαιώ" (αντικρινή στεριά ή πρόσωπο που περνάει απέναντι). Σύμφωνα με την παράδοση κάποιος παμπάλαιος κάτοικος του τόπου μετέφερε τους υπόλοιπους με το πλοιάριό του μεταξύ των αντικριστών χαμηλών ακτών. Έτσι με τα χρόνια παραμερίστηκε η άγνωστη αρχική ονομασία από την ιδιότητα του βαρκάρη, το προσηγορικό Περαιεύς, και αλλάζοντας το "ε" σε "ει" γεννήθηκε ο Πειραιεύς (-άς). Κατά την τεταρτογενή γεωλογική περίοδο -ένα εκατομμύριο χρόνια πριν- οι προσχώσεις του Κηφισού μετέτρεψαν τη θαλάσσια ζώνη που τον χώριζε από την Αττική σε αβαθή λωρίδα, έπειτα σε ελώδη περιοχή και τελικά σε λασπότοπο. Η διαμόρφωση του όρμου του Φαλήρου είχε

1* Όπως αναφέρει ο Πλούταρχος οι πόρτες των σπιτιών της Αθήνας άνοιγαν προς τα έξω και κτυπούσαν πριν βγουν για να μην τραυματίσουν κανένα περαστικό ανοίγοντας με δύναμη τη πόρτα. Στη μέση των δρόμων κυλούσαν τα νερά της αποχέτευσης ή της βροχής.

2* Πλούταρχος, Θεμιστοκλής, 10,4,2

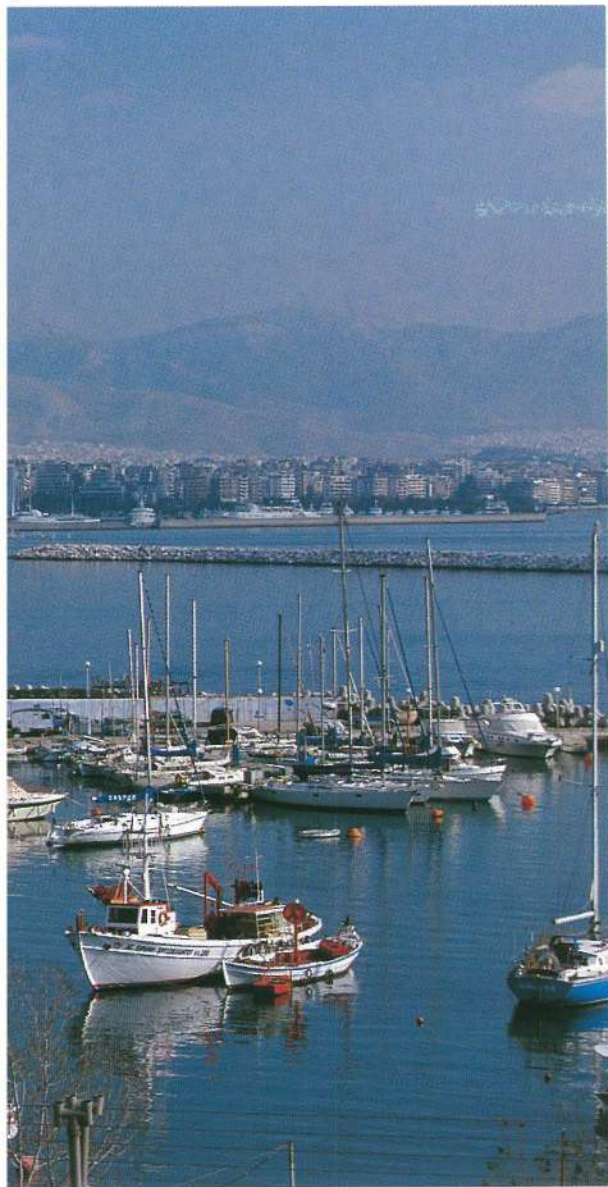
3* Ψήφισμα της Τροιζήνας. Είναι το πρώτο επιστρατευτικό κείμενο της ιστορίας και ιδιαίτερα λεπτομερές ενώ αποπνέει την εικόνα που είχε η πόλη λίγο πριν την ναυμαχία της Σαλαμίνας.

4* Πλούταρχος, Θεμιστοκλής, 10,10,6

ολοκληρωθεί στους ιστορικούς χρόνους όμως η ευρύτερη περιοχή εξακολουθούσε να είναι τέλμα. Στη δυτική πλευρά της πειραιϊκής χερσονήσου τα νερά τελείωναν σε πηλώδες έδαφος. Από την άλλη μεριά παρόμοιοι βάλτοι, κατάλοιπα των προσχώσεων, απλώνονταν ως το σημερινό Φάληρο, δυτικά των εκβολών του Κηφισού. Εκεί η αβαθής θάλασσα κατέληγε σε αλμυρά έλη, το Αλίπεδον ή Αλμυρίδα, καθιστώντας το έδαφος ασταθές. Για το Αλίπεδο έχουμε την μαρτυρία του Αρποκρατίωνα:

Αλίπεδόν τινες τόν Πειραιά φασίν. εστι δέ και κοινός τόπος, ως πάλαι μέν ην θάλασσα, αὐθις δέ πεδίων ἐγένετο. Ακόμη και σήμερα στα σημεία αυτά το ύψος της ξηράς δύσκολα ξεπερνά το 1,5 μέτρο από το επίπεδο της θάλασσας, η σύσταση του εδάφους είναι αργιλική σε μεγάλο βάθος και οι κάτοικοι στις συνοικίες του Ρέντη, στα Καμίνια, το Μοσχάτο, και το Φάληρο έχουν πολλές φορές πληγεί από πλημμύρες, ανυποψίαστοι πως τα νερά ακολουθούν τον ίδιο δρόμο χιλιάδες χρόνια τώρα.

ΕΧΕΙ ΔΕ Ο ΠΕΙΡΕΥΕΣ ΛΙΜΕΝΑΣ ΤΡΕΙΣ

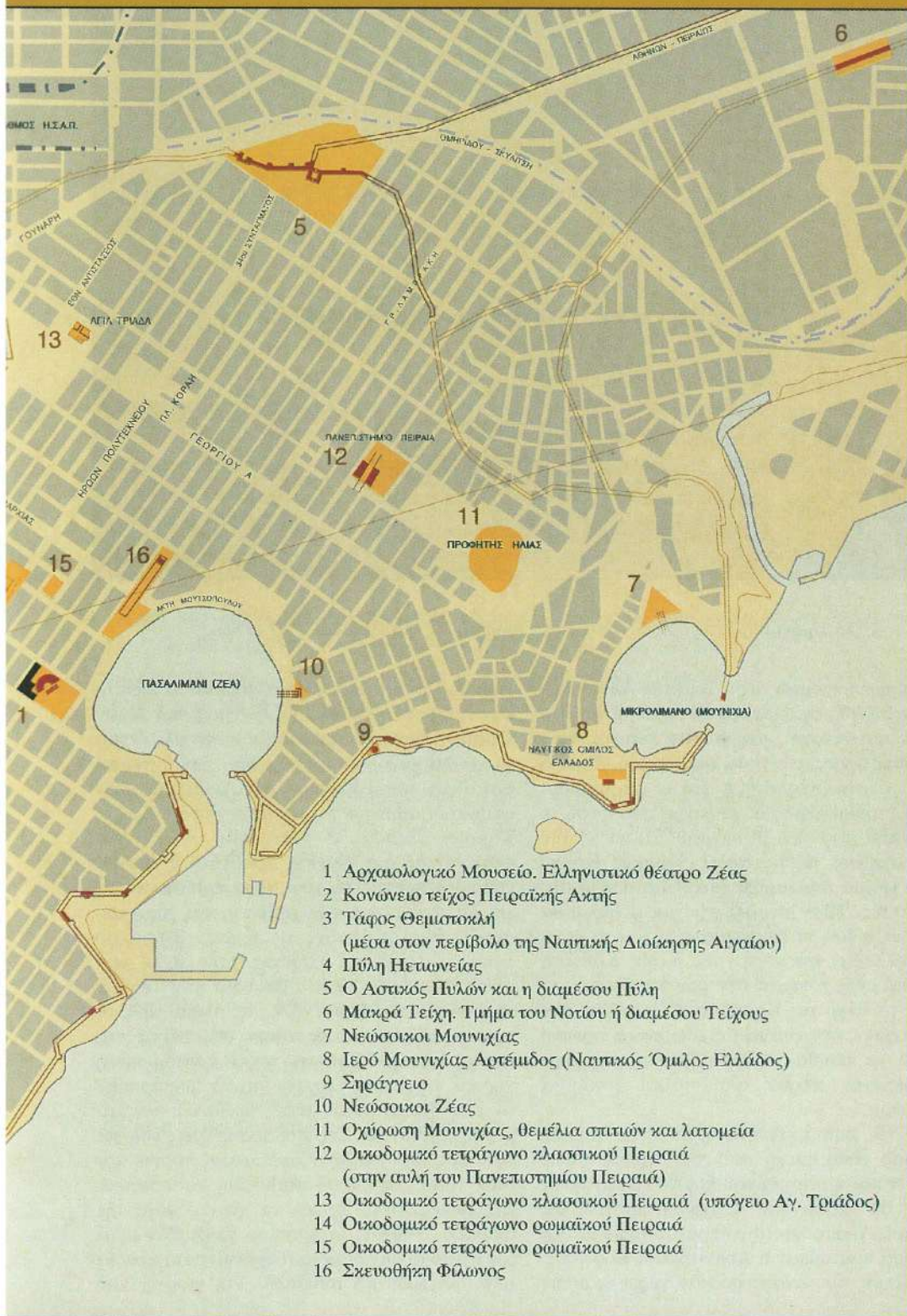
Η εικόνα της άγονης χερσονήσου έχει αλλάξει αρκετά έπειτα από τις οικιστικές επεμβάσεις των τελευταίων δεκαετιών, όμως η τοπογραφία της με τα τρία φυσικά λιμάνια, όπως περιγράφονται από αρχαίους και νεώτερους συγγραφείς, παραμένει αναλλοίωτη. Στα δυτικά, τότε και τώρα, το μεγάλο κεντρικό λιμάνι εισχωρεί βαθιά στην ξηρά με νερά σιωπηλά και ακύμαντα, προστατευμένο από

Το λιμανάκι της Μουνυχίας ή Μικρολίμανο και στο βάθος ο Φαληρικός όρμος. Στην αρχαιότητα φιλοξενούσε μόνο πλοία του πολεμικού στόλου, σήμερα τη θέση τους έχουν τα ιστιοπλοϊκά.

ανέμους και υποθαλάσσια ρεύματα. Στο μυχό του τα νερά σχημάτιζαν κλειστό βάλτο με την ονομασία Κωφός λιμήν ή λιμένας Αλών (λασπώδης). Πάνω από αυτό το βάλτο υψωνόταν χαμηλός λόφος με το όνομα Ηετιώνεια, που ευτυχώς επιβιώνει ακόμη γνωστός ως Καστράκι, με τη Δραπετσώνα πίσω του. Την αριστερή πλευρά του κεντρικού λιμανιού, που ονομαζόταν Μέγας Λιμένας, όριζε το ακρωτήριο Αλκίμου, θαμμένο σήμερα σε κάποια τσιμεντένια προβλήτα της Ακτής Μιαούλη. Στο σημείο αυτό ο όρμος που δημιουργεί η στεριά ονομαζόταν Κάνθαρος. Πάνω και πίσω από τον όρμο του Κανθάρου η ξηρά είναι πετρώδης και ανηφορική, τότε το τμήμα αυτό ήταν ακατοίκητο και χρησιμοποιε ως λατομείο πέτρας, του “ακτίτη λίθου” όπως τον λέγανε, με τον οποίο κατασκευάστηκαν όλα τα αρχαία κτίρια και τα τείχη της πόλης. Τώρα πια η πετρώδης μορφολογία είναι ορατή μόνο στην ακτογραμμή μας και οι πολυκατοικίες και οι δρόμοι των συνοικιών Χατζηκυριάκειου και Φρεαττύδας έχουν καλύψει κάθε χώρο.

Προσπαθώντας να περάσω το κατώφλι των αιώνων ακολουθώ την Ακτή Θεμιστοκλέους δίπλα στα βράχια της Πειραικής καθώς διαγράφει ένα μεγάλο τόξο και καταλήγει στον περίκλειστο μικρό λιμένα της Ζέας, όνομα που διατηρεί από τα αρχαϊκά χρόνια. Το πέρασμά μου από τη Ζέα δεν θα είναι το τελευταίο, όμως η ολοκλήρωση της αναγνώρισης και ταύτισης της τοπογραφίας με σπρώχνει ανατολικότερα στο μικρό λιμανάκι της Μουνυχίας, γνωστότερο σήμερα ως Μικρολίμανο ή Τουρκολίμανο. Μεταξύ Ζέας και Μικρολίμανου απλώνεται σε αμμόδη παραλία η δημοτική ακτή Βοτσαλάκια, ενώ της περιοχής δεσπόζει ο λόφος της Μουνυχίας. Την οχυρή ακρόπολη των ξεχασμένων αιώνων αντικαθιστά αγέρωχος ο Προφήτης Ηλίας, ενώ η περιοχή έχει μετονομαστεί σε λόφο Καστέλας. Το σύνολο της ακτής βρέχουν τα νερά του μεγάλου Φαληρικού όρμου που φαίνεται να λάμπει από τα βραδινά φώτα της παραλιακής λεωφόρου και των κατοικιών.

Το λιμάνι της Ζέας. Κύριος πολεμικός ναύσταθμος φιλοξενούσε 390 τριήρης.

Την επομένη ξεκινώ νωρίς από την Αθήνα και κατεβαίνοντας τη λεωφόρο Συγγρού καταλήγω στο παλαιό Φάληρο, η μέρα είναι διανυγής και ο τεράστιος όρμος ανοίγεται εμπρός μου. Έπειτα από λιγότερο περπάτημα φτάνω στη διαμορφωμένη ακροθαλασσιά. Σε μικρή απόσταση το εκκλησάκι του Αγ. Γεωργίου κτισμένο την Τουρκοκρατία με τις απλές γραμμές και το λευκό χρώμα του χαρίζει γαλήνη στους λίγους επισκέπτες. Πριν μερικά χρόνια η θάλασσα ήταν δίπλα του, οι επιχωματώσεις και τα έργα όμως άλλαξαν την μορφή της ακτής. Κάθομαι στη σκιά ενός κοντινού δέντρου και βλέπω στο βάθος το λόφο της Καστέλας. Ο θόρυβος των αυτοκινήτων δεν φτάνει ως εδώ ενώ η πρωινή ησυχία με βοηθά να ξετυλίξω το μίτο που περδεμένος περνά από πολλά ιστορικά μονοπάτια.

Από τότε που η Αθήνα ήταν ένας μικρός οικισμός εξαρτημένη από την Κρήτη, όπως δηλώνει και η ιστορία του Θησέα, οι κάτοικοί της δε θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ως ναυτικοί. Ακόμη και αργότερα τα πρωτεία στη θάλασσα κρατούσαν η Αίγινα και η Κόρινθος. Ο οικισμός που αναπτυσσόταν γύρω από την

Ακρόπολη ήταν απαραίτητο να διαθέτει κάποιο λιμάνι για να καλύπτει τις ανάγκες των λίγων κατοίκων που απασχολούνταν με την αλιεία και το θαλασσινό εμπόριο. Με την γνωστή αστάθεια του εδάφους στο Αλίπεδον ήταν φυσικό οι αθηναίοι να στραφούν στο Φάληρο. Όρισαν λοιπόν το τελευταίο ως επίνειο φτιάχνοντας μια τεχνητή προβλήτα ή σκάλα, χρησιμοποιώντας το από τους προϊστορικούς ως και τους αρχαίους χρόνους, και γύρω απ' αυτή έστησαν βωμούς σε ήρωες. Το μικρό λιμάνι εκείνης της χαμένης στην αχλή των αιώνων εποχής, στην αμμουδιά του οποίου τραβούσαν και ξαρμένιζαν τα πλοία τους οι πρώτοι αθηναίοι απλωνόταν στο μέρος της ακτής, που με βρίσκει τώρα καθισμένο η γηραιά κυρία που έρχεται για να περποιηθεί το εκκλησάκι. Από αυτήν μαθαίνω πως το μέρος λέγεται και Ξηροτάγαρο ή Τρεις Πύργοι μιας και εκεί υπήρχαν δυο παλιοί πύργοι και ένας τρίτος σε μικρή απόσταση νοτιοδυτικά. Στο σημείο αυτό πρέπει να ήταν ο ναός της σκιράδος Αθηνάς στον οποίο γιόρταζαν μετά τον τρύγο τα Οσχοφόρια (όσχοι είναι τα κλαδιά των αμπελιών με τσαμπιά). Στη γιορτή, που

ιδρύθηκε από το Θησέα μετά την επιστροφή του, σε ανάμνηση των γεγονότων της εκστρατείας και τη μεταμφίεση σε κορίτσια των ανδρών που συμμετείχαν, δύο νέοι ευγενικής καταγωγής ντυμένοι γυναικεία έμπαιναν επικεφαλής πομπής και ακολουθώντας τη διαδρομή της σημερινής Λ.Συγγρού έφταναν στο ναό όπου γίνονταν αγώνες δρόμου.

ΤΕΤΡΑΚΩΜΟΝ ΚΑΙ “ΥΠΟΓΕΙΟ ΠΑΡΕΛΘΟΝ”

Η πειραϊκή χερσόνησος στα χρόνια του Θησέα ήταν μια ασήμαντη πολύχνη κατοικημένη από πολλούς αιώνες πριν. Στους προϊστορικούς χρόνους υπήρξαν διάφοροι οικιστές αν και δεν υπάρχουν πολλές πληροφορίες, παρά ενδοχές και υποθέσεις. Μια από αυτές υποστηρίζει πως εκτός των πελασγών και άλλων κυκλαδιτών που έφτασαν στην Αττική, Μινύες από τον Ορχομενό πρώτοι εγκαταστάθηκαν στον Πειραιά, στο ψηλότερο σημείο της περιοχής, το λόφο που τον ονόμασαν Μουνιχία προς τιμή του αρχηγού τους Μούνιχου. Άλλη εκδοχή λέει πως ο Μούνιχος ήταν ο τοπικός άρχοντας που επέτρεψε στους Μινύες να κατοικήσουν. Οι Μινύες διωγμένοι από Θράκες έφτασαν κατατρεγμένοι ζητώντας μια νέα εστία. Έμπειροι ναυτικοί και τεχνίτες, δεν πρέπει να ξεχνάμε το κολοσσιαίο έργο αποστράγγισης της Κωπαΐδας, άφησαν ως τις μέρες μας πλήθος σημάδια από το πέρασμά τους. Εκτός από την ισοπέδωση της κορυφής του λόφου (Καστέλα) και την πιθανή λάξευση στους βράχους κατασκευών που ο λαός ονόμαζε παλαιότερα Θεόσπιτα, τους αποδίδονται και δύο έργα γνωστά ως Σπηλιά της Αρετούσας, επίσης στο λόφο, και το Σηράγγιο.

Η Σπηλιά της Αρετούσας, όπως παρέμεινε στη μνήμη του λαού, είναι φυσικό όρυγμα που χρησιμοποιήθηκε για τις ανάγκες ύδρευσης των σπιτιών του λόφου, όπως δείχνουν οι υδραγωγοί που βρέθηκαν σε ανασκαφές. Η είσοδος του ορύγματος είναι στη γωνιά των οδών Τσαμαδού και Ρήγα Φεραίου φραγμένη εδώ και χρόνια για λόγους ασφαλείας. Οι πιτσιρικάδες της περιοχής δεν χρειάζονται πολύ ενθάρρυνση για να οδηγήσουν έναν επίμονο επισκέπτη όπως εγώ στην είσοδό της. Σε περιοδικό του '30 διαβάζω πως *“ο λόφος της Καστέλλας είναι πλήρης σπηλαιωδών χασμάτων και δεξαμενών, ιδία καθ’ όλην την μεσημβρινο-*

δυτικήν πλευράν, άλλων μεν φυσικών άλλων δε τεχνητών”.

Στις αρχές του αιώνα και πριν μερικές δεκαετίες έγιναν προσπάθειες εξερεύνησης της σπηλιάς που δεν ολοκληρώθηκαν, άγνωστο γιατί και πως. Σύμφωνα με μαρτυρίες πρόκειται για τεχνητή γαλαρία φυσικού σπηλαίου με 165 λαξευτές βαθμίδες που ανάγεται στους προϊστορικούς χρόνους των Μινύων και σύμφωνα με μερικούς επικοινωνεί με υπόγεια στοά με το Φάληρο ή με την Ακρόπολη.

Κατηφορίζω προς την δημοτική ακτή Βοτσαλάκια δεξιά της πλατείας Αλεξάνδρας, όπου σώζεται το δεύτερο έργο που αποδίδουν στους πανάρχαιους οικιστές, το Σηράγγιο. Καθώς κατεβαίνω απολαμβάνω τη θέα του Φαληρικού όρμου και της επιβλητικής Ακρόπολης στο βορρά. Η πλαγιά του λόφου της Καστέλλας, καταλήγει απότομα στη δημοτική ακτή. Εδώ υπάρχει μια σπηλιά που χρονολογείται πριν μερικές χιλιάδες χρόνια. Αναζητώντας την κατά μήκος της ακτής, από το γραφείο του συλλόγου χειμερινών κολυμβητών με παρέπεμψαν στο σπίτι του φύλακα.

Ξέρεις που είναι το Σηράγγιο; ρωτώ. Με κοιτά εξεταστικά. *Η σπηλιά του Παρασκευά;* ξαναρωτώ. *Α, εκεί πέρα είναι,* είπε δείχνοντας. *Δεν μπαίνεις μέσα, το κλειδί το έχει η αρχαιολογική.* Σπηλιά του Παρασκευά είναι το λαϊκό όνομα του σπηλαίου ονομασμένου έτσι από το όνομα του ιδιοκτήτη μας ταβέρνας που λειτουργούσε εκεί για χρόνια, σήμερα είναι φραγμένο με χαμηλά κάγκελα. Ο επίμονος μπορεί να τα υπερπηδήσει και να ερευνήσει το εσωτερικό, αν και δε θα δει πολλά. Η στοά του φυσικού κοιλώματος, που έχει διανοιχτεί τεχνητά εισχωρεί κάπου 12 μέτρα στο βράχο. Πιθανά ήταν ιερό αφιερωμένο στον ήρωα Σήραγγο των Μινύων, που μη ξεχνάμε πως ήταν ξακουστοί στην κατασκευή σηράγγων. Κανείς δε ξέρει τι απέγιναν οι Μινύες. Έφυγαν ή συγχωνεύθηκαν με τους άλλους κατοίκους; Ανεξάρτητα της τύχης τους ο καιρός κύλησε και το 510 π.Χ. ο Κλεισθένης θεωρούμενος και ο ιδρυτής της Αθηναϊκής Δημοκρατίας φωτίζει την ιστορία. Τότε για πρώτη φορά ο Πειραιάς αποτέλεσε έναν από τους δήμους του Άστεως, το δήμο της Ιπποθωωντίδος φυλής, από τον ήρωα Ιπποθόωντα. Με τη μεταρρύθμιση του Κλεισθένη αρχίζει πλέον η ουσιαστική ύπαρξη του Πειραιά ως οικισμού, ο μετασχηματισμός του όμως σε σημαντικό λιμάνι αργούσε ακόμα.

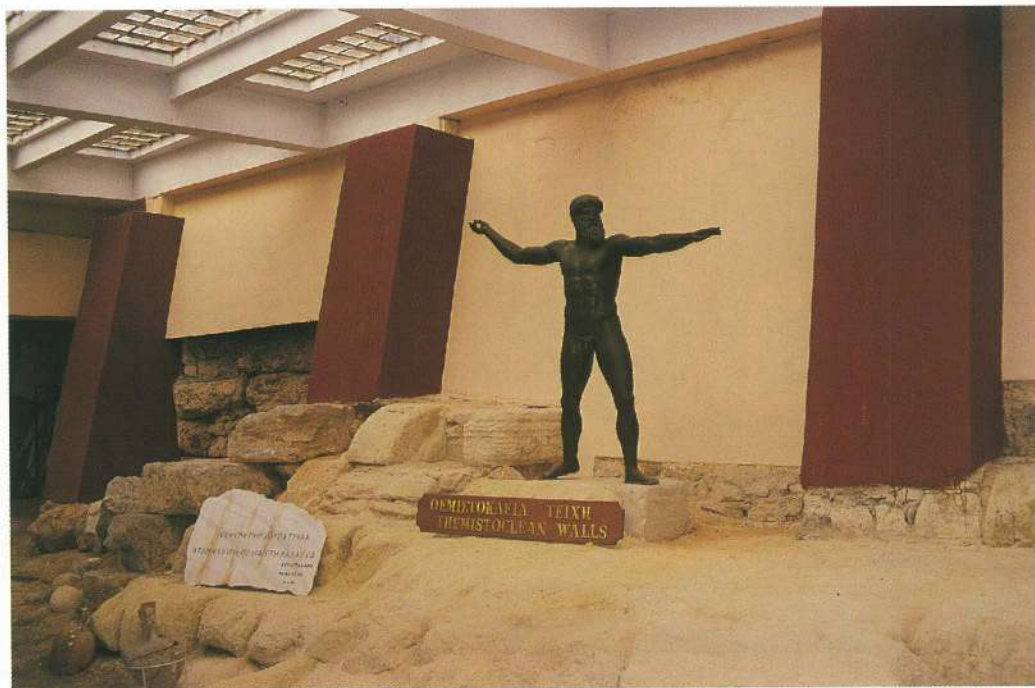
ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ

Πολύ ταραγμένες μέρες περνούσε η δημόσια ζωή της Αθήνας το χρόνο που οι πολίτες επέλεξαν για ετώνυμο άρχοντα τον Ίππαρχο, γιο του Χάρμου (496 π.Χ.). Όχι πως τα περασμένα χρόνια τα πολιτικά γεγονότα ήταν λίγα, αντίθετα είχαν συγκλονίσει την πόλη. Μια δεκαετία και παραπάνω είχε περάσει από την πτώση του Πεισίστρατου και τις αποτυχημένες προσπάθειες της Σπάρτης για την αποκατάσταση της τυραννίδας. Στην αρχή είχαν ανέλθει τότε οι δημοκρατικοί Αλκμεωνίδες με αρχηγό τον Κλεισθένη. Όμως τ' άλλα κόμματα, των ολιγαρχικών, που υποστήριζαν οι χωρικοί, και των αριστοκρατικών στους οποίους συσπειρώνονταν οι παλιές εύπορες οικογένειες δεν έμεναν αμέτοχα. Σα να μην έφταναν αυτά το τεράστιο Περσικό κράτος που είχε ανακτήσει τη δύναμή του από τη βασιλεία του Δαρείου δεν έκρυβε τις βλέψεις του για επέκταση ανατολικά. Ήδη είκοσι δυο χρόνια πριν είχε καταλάβει τη Σάμο, δεκαπέντε και πάνω με τη Σκυθική εκστρατεία του απέκτησε τον έλεγχο της Θράκης ως το Στρυμόνα και

Στις πλαγίες της Καστέλας, στην παραλία, βρίσκεται το Σηράγγειο γνωστό και ως Σηπλιά του Παρασκευά.

ούτε τέσσερα δεν είχαν περάσει από την κατάληψη της Νάξου. Όσο για την πολιτική του προς τις Ιωνικές πόλεις των μικρασιατικών παραλίων ήταν φανερό πως η επανάστασή τους, που έμπαινε στο τρίτο έτος της, δεν ήταν εύκολη υπόθεση (5*) μιας και πριν δύο χρόνια είχε γνωρίσει σημαντική ήττα στην Έφεσο (6*) Γενικά η δύναμη των ελληνικών πόλεων ήταν μικρή και όλες αναγνώριζαν τον περσικό παράγοντα ως ρυθμιστή στις εσωτερικές πολιτικές διαφορές τους. Οι δημοκρατικοί μετά την επικράτησή τους είχαν προσπαθήσει με αποστολές πρέσβειων να κερδίσουν την υποστήριξη του σατράπη της Ιωνίας Αρταφέρνη, που εντωμεταξύ είχε προσεταιρισθεί ο εξόριστος Ιππίας. Οι προσπάθειες όμως είχαν ναυαγήσει και οι Αθηναίοι εκδήλωσαν φανερά την έχθρα τους στέλνοντας για βοήθεια είκοσι πλοία στους Μιλήσιους, που κατά τον Ηρόδοτο (7*) έγιναν η αρχή των δεινών για τους Έλληνες και τους βαρβάρους. Τα πλοία αυτά μετά την ήττα στην Έφεσο ανακλήθηκαν μιας και το πολιτικό σκηνικό είχε αλλάξει. Οι δημοκρατικοί με θαυματική στροφή υποστήριζαν τους εκπροσώπους του παλιού πολιτεύματος, συμπράττοντας μαζί τους σε μια συντηρητική πολιτική κατά των Περσών. Αποτέλεσμα όλων αυτών των πολιτικών μεταβολών και της αστάθειας, ήταν η εμφάνιση μιας νέας πολιτικής τάσης με στόχο τον αγώνα κατά του εξωτερικού κινδύνου. Επικεφαλής αυτής της τάσης εμφανίστηκε εκείνη τη χρονιά ο Θεμιστοκλής του Νεοκλέους.

Ο Θεμιστοκλής, δημότης των Φρεαργίων, κοντά στο σημερινό Λαύριο, ήταν άνδρας με ισχυρή προσωπικότητα άξιος θαυμασμού, ξεχωριστά από κάθε άλλον. *Γιατί ήταν σε θέση με την έμφυτη σύνεση που διέθετε, χωρίς καμιά προηγούμενη προετοιμασία, με ελάχιστη σκέψη, να δώσει την πιο ασφαλή γνώμη για ζητήματα που είχαν ανάγκη από άμεση λήψη αποφάσεων. Προμάντεψε άριστα τι θα μπορούσε να συμβεί στο μέλλον από την απόφαση που θα έπαιρνε. Μπορούσε ακόμα να δώσει στους άλλους να καταλάβουν όσα ο ίδιος είχε στο νου του, και δεν του έλειπε η ικανότητα να κρίνει σωστά για όσα του έλειπε η κατάλληλη πείρα. Ακόμα μπορούσε*

Το Ναυτικό Μουσείο στεγάζει ένα μικρό τμήμα των τειχών του Θεμιστοκλή που βρέθηκε κατά τη διάρκεια της κατασκευής του κτιρίου.

να προβλέψει ποιο είναι το καλύτερο ή χειρότερο από αυτά που ήταν πιθανό να προκύψουν στο μέλλον (8*). Παρά τον ιδιότυπο χαρακτήρα του την υπέρμετρη φιλοδοξία, το δεσποτισμό και τη φιλοχρηματία του, οι ηγετικές και άλλες πολιτικές αρετές του τον ανέδειξαν σε κορυφαία φυσιογνωμία της εποχής του. Οι πρώιμες ανησυχίες του για την εξωτερική πολιτική της Αθήνας αφορούσαν την δυνατότητα επιβολής της ηγεμονίας της στον ελλαδικό χώρο με παράλληλη δημιουργία ισχυρού μετώπου προς ανατολάς. Συστατικό στοιχείο αυτής της πολιτικής ήταν η ανάπτυξη της θαλάσσιας δύναμης της πόλης. Επισημαίνοντας έγκαιρα την πλεονεκτική θέση του Πειραιά με τους τρεις αυτοφυνείς λιμένες του αγωνίστηκε για την μεταφορά του λιμανιού από το Φάληρο στον Πειραιά. Στρέφοντας σ' αυτόν την προσοχή των συμπολιτών του άνοιξε ένα νέο κεφάλαιο στην

ιστορία και ανέτρεψε τις ισορροπίες των παλιών πολιτικών δυνάμεων.

Κατόπιν άρχισε να τοιχίζει τον Πειραιά, επειδή κατάλαβε τη φυσική αξία των λιμένων και επειδή ήθελε να εξοικειώσει όλους τους κατοίκους της πόλης προς τη θάλασσα, ακολουθώντας, κατά κάποιο τρόπο, πολιτική αντίθετη προς τους παλαιούς βασιλιάδες της Αθήνας. Εκείνοι, δηλαδή, καθώς λέγεται, στην προσπάθειά τους να αποσπάσουν τους πολίτες από τη θάλασσα και να τους συνηθίσουν να ζουν όχι με ταξίδια αλλά με την καλλιέργεια της γης, έπλασαν το μύθο για την Αθηνά. Ότι τάχα όταν ήρθε σε αντιδικία με τον Ποσειδώνα για τη χώρα, νίκησε όταν έδειξε στους δικαστές την ιερή ελιά. Ο Θεμιστοκλής δεν προσκόλλησε, όπως λέει ο κωμικός Αριστοφάνης, τον Πειραιά στην πόλη, αλλά αντίθετα εξάρτησε την πόλη από τον Πειραιά και τη γη από τη

5* Το 518π.Χ. κατελήφθει η Σάμος από τους Πέρσες, το 513π.Χ. εκστρατεία του Δαρείου εναντίον των Σκύθων, το 500π.Χ. άρχισε η Ιωνική Επανάσταση.

6* 498 π.Χ. ήττα των Ιώνων στην Έφεσο.

7* Ηρόδοτος, 5,97, "αρχή κακών εγένοντο Ελλήσι τε και βαρβάροισι".

8* Θουκυδίδης, 1,138.3 σε ελεύθερη απόδοση.

Ένα από τα ελάχιστα τμήματα του Θεμιστόκλειου τείχους βρίσκεται σχεδόν θαμμένο από το δρόμο και δυσδιάκριτο στη δεξιά πλευρά του λιμανιού της Ζέας.

θάλασσα. Έτσι ενίσχυσε τη δύναμη του δημοκρατικού κόμματος, συγκριτικά προς το αριστοκρατικό και το όπλισε με θάρρος, αφού αγωνίστηκε για να περιέλθει η πολιτική δύναμη στους ναύτες, τους κελευστές και τους κυβερνήτες των πλοίων. Γι' αυτό και το βήμα της Πνύκας, που είχε στηθεί έτσι, ώστε να βλέπει προς τη θάλασσα, οι τριάνοντα τύραννοι το έστρεψαν αργότερα προς την ξηρά, γιατί είχαν τη γνώμη ότι η μεν θαλασσοκρατία γεννάει τη δημοκρατία, οι δε γεωργοί ελάχιστα δυσανασχετούν κατά της ολιγαρχίας (9*). Αυτά τα λόγια του Πλούταρχου αποτυπώνουν το έργο του Θεμιστοκλή. Το 493/2 π.Χ. με τη βοήθεια των εμπόρων και βιοτεχνών που είχαν ριζοσπαστικές πολιτικές τάσεις πέτυχε να εκλεγεί επώνυμος άρχοντας. Από τότε άρχισε να υποβάλλει τις ιδέες του στον αθηναϊκό δήμο. Το σχέδιό του, συνδυασμός οραμάτων και ρεαλιστικής εκτίμησης της πραγματικότητας, δεν άργησε να τεθεί σε εφαρμογή. Αν όχι αμέσως, τουλάχιστον μετά την πρώτη εκστρατεία των Περσών και τη νίκη στο Μαραθώνα (490 π.Χ.). Από τότε φάνηκε πως παρά την αποτυχία τους οι Πέρσες θα επαναλάμβαναν μια νέα εισβολή. Ως εκείνη την εποχή οι αθηναίοι είχαν για κύριο όπλο τους τα

σώματα οπλιτών οργανωμένα σύμφωνα με τις μεταρρυθμίσεις του Κλεισθένη. Με αυτά προσπαθούσαν να αμυνθούν ενάντια σε κάθε προσβολή της πόλης και από τη μεριά της θάλασσας. Αυτή η οργάνωση ήταν αρκετή για τους κοντινούς εχθρούς όπως οι Βοιωτοί, για τους Πέρσες όμως, ισχυρούς πολύ και στη θάλασσα, δε μπορούσε να γίνει λόγος. Έχοντας κατά νου και τις συμβουλές του Εκαταίου του Μιλήσιου, που έλεγε πως τότε μόνο θα αντιμετωπιζόνταν οι Πέρσες, όταν οι Ιωνικές πόλεις αποκτούσαν ναυτική δύναμη (10*), προτείνει την αλλαγή της πολεμικής τακτικής της πόλης. Αυτή η πολιτική που ενίσχυε και υποστηριζόταν έντονα από τις εμποροβιοτεχνικές τάξεις συνάντησε για καιρό τη σφοδρή αντίδραση του Αριστείδη, αρχηγού των αριστοκρατικών που δε μπορούσε να διανοηθεί πως το επίνειο *ήταν ωφελιμότερον της ανο πόλεως*. Η ρήξη των δύο ανδρών -οξεία και πολυμέτωπη- αναστάτωσε για καιρό την Αθήνα και κατέληξε σε οστρακισμό του Αριστείδη (484 π.Χ.). Μετά από αυτό εντάθηκαν τα έργα που είχαν αρχίσει σε μικρή κλίμακα. Σχετικά με την χρονολογία που ξεκίνησαν τα έργα για να οχυρωθεί η πόλη, το λιμάνι και να

μετατραπεί αυτό σε πολεμικό ναύσταθμο υπάρχουν διάφορες απόψεις. Το πιθανότερο είναι πως η σχεδίαση και εκτέλεσή τους άρχισε στα 492 π.Χ. Οι εργασιές σταμάτησαν με την εισβολή πρώτα των Δάτη και Αρταφέρνη και αργότερα του Ξέρξη και του Μαροδόνιου, ενώ συνεχίστηκαν και ολοκληρώθηκαν μετά τη μάχη των Πλαταιών.

ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΕΙΟ ΤΕΙΧΟΣ

Το πρωινό του Σαββάτου είναι λαμπρό. Είναι τέλος Ιανουαρίου αλλά οι αλκυονίδες χαρίζουν στην Αττική μέρες γλυκές, ανοιξιάτικες. Το λεωφορείο από το Σύνταγμα κατεβαίνει γοργά τη Λ. Θησέως και με φέρνει στον Πειραιά. Έπειτα από σύντομο περπάτημα φτάνω στο λιμάνι της Ζέας. Μπρος στο μικρό κτίριο που στεγάζει τα γραφεία του ερασιτεχνικού συνδέσμου αλιέων γίνεται μικρή γιορτή. Μεσήλικες και άνω, με νεανικό κέφι απολαμβάνουν στον ήλιο τον πρωινό καφέ και εγκαινιάζουν το μικρό εκκλησάκι τους δίπλα στην είσοδο. Σταματώ για λίγη κουβέντα και μάζεμα πληροφοριών μιας και όλοι τους είναι παλιοί πειραιώτες. Μου δείχνουν λίγο παρακάτω, αριστερά για τον εισερχόμενο στο λιμάνι, μέρος των τειχών του Θεμιστοκλή. Σκεπασμένα από το δρόμο περνούν απαρατήρητα μιας και τα δεκάδες ιστιοπλοϊκά που λικνίζονται στην προβλήτα μπρος τους μαγνητίζουν το μάτι. Λίγες εκατοντάδες μέτρα παραπέρα, αναζητώντας την γραμμή του τείχους, σταματώ στο Ναυτικό Μουσείο, στην περιοχή της Φρεατύδας. Εκεί συνεδρίαζε και το φονικό δικαστήριο. Οι δικαστές ανέκριναν και δίκαζαν καθισμένοι στην παραλία. Οι κατηγορούμενοι μεταφέρονταν ως εκεί με βάρκα, μη έχοντας το δικαίωμα να πατήσουν και μολύνουν την αττική γη, και από τη βάρκα μόνο μπορούσαν να απολογηθούν (11*). Στο Μουσείο, η αίθουσα μπρος στην είσοδο του περιλαμβάνει ακόμα ένα κομμάτι των λιγιστών σωζόμενων τμημάτων του Θεμιστοκλείου τείχους μαζί με ομοιώματα τριήρων και αναπαραστάσεις της ναυμαχίας της Σαλαμίνας.

Μετά τη σύντομη στάση στο Μουσείο επόμενος σταθμός μου είναι η αναζήτηση του λόφου της Ηετιώνειας (12*) στη Δραπετσώνα. Αυτή την προεξοχή της δυτικής ακτής, αριστερά όπως μπαίνουμε στο κεντρικό λιμάνι πάνω από τον Κωφό Λιμνή ή λιμένα Αλών (13*) Διασχίζω εγκάρσια τη Φρεατύδα και ακολουθώντας το περίγραμμα του σημερινού κεντρικού λιμένα φτάνω στην Ακτή Κονδύλη, στον ορμίσκο της Κρομμυδαρούς, μπρος από τον παλιό σταθμό του ΟΣΕ. Εδώ οι προβλήτες του ΟΛΠ (Οργανισμός Λιμένα Πειραιά) πριν μερικά χρόνια εξυπηρετούσαν με μεγάλες αποθήκες και γερανογέφυρες την εμπορευματική κίνηση. Σήμερα οι περισσότερες αποθήκες κατεδαφίστηκαν και στη θέση των σκουρόχρωμων εμπορικών δένουν τα μεγάλα λευκά επιβατικά με προορισμό την Κρήτη. Η κίνηση στη λεωφόρο δίπλα από την αποβάθρα είναι έντονη ενώ το κτίριο του Σιδηροδρομικού Σταθμού μοιάζει ξεχασμένο και άβαφο εδώ και χρόνια. Αν και η απόσταση του σημείου που βρίσκομαι από το κέντρο της πόλης είναι ελάχιστη, η περιοχή δεν μπορεί να απαλλαγεί από τον παλιό εμπορικό ρόλο της διπλανής προκυμαίας παραμένοντας καταθλιπτική και άχρωμη. Σ' ένα μικρό περίπτερο προκαλώ αμνηγανία στον ιδιοκτήτη όταν ρωτώ φορητικά να μάθω πως θα φτάσω στο λόφο της Ηετιώνειας. Την πρώτη αποτυχημένη προσπάθεια, μιας και η αρχαία ονομασία ήταν άγνωστή του, διαδέχθηκε το χαμόγελο όταν του ζήτησα το δρόμο για το Καστράκι, το σύγχρονο όνομά της. Τελικά έπειτα από ελάχιστο περπάτημα, πίσω και πάνω από το σταθμό του ΟΣΕ, αντικρίζω στο ύψωμα τους μεγάλους λίθους του πανάρχαιου οχυρού. Για πολλά χρόνια το μέρος ήταν γεμάτο μπάζα και σκουπίδια, πολύ πρόσφατα με χρηματοδότηση του ΟΛΠ καθαρίστηκε η περιοχή και αποκαλύφθηκε ότι απέμεινε από τους πύργους και την τάφρο. Ερευνώ το χώρο και ανεβαίνω στις πέτρες ενός από τους πύργους. Καθισμένος προσεκτικά παρατηρώ το χώρο και σκέφτομαι τις μέρες που τα έργα ξεκίνησαν.

Σύμφωνα με μια παράδοση όταν άρχισε το

9* Πλούταρχος, Βίοι Παράλληλοι, Θεμιστοκλής, ΧΙΧ.

10* Ηρόδοτος, 5,36 "οκως ναυκρατέες της θαλάσσης έσοντα".

11* Δημοσθένης, 23,78.

12* Το τοπωνύμιο προέρχεται από τον μυθικό ήρωα Ηετίωνα, που κατά την παράδοση, πρώτος κατεκτήσατο τον τόπο.

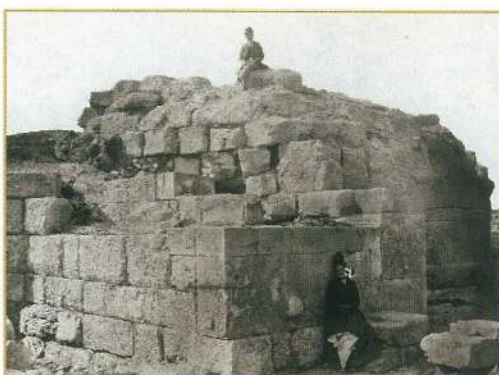
13* Ξενοφώντας Ελληνικά, Β,4,30.

Μεταπολεμικές φωτογραφίες του Θεμιστοκλείου τείχους από το αρχείο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας.

κτίσιμο, κατέβηκαν εκεί επίσημα οι εννέα άρχοντες της Αθήνας, ανάμεσα στους οποίους και ο Θεμιστοκλής, για να στήσουν με εορτασμό μια ερμαϊκή στήλη, σε μικρή απόσταση από τον κύριο πυλώνα, τον Αστικό, από όπου άρχιζε ο μεγάλος αμαξιτός δρόμος για την Αθήνα. Στην στήλη είχε χαραχτεί το εξής επίγραμμα: *αρξάμενοι πρότοι τειχίζειν οιδ' ανέθηκαν βουλής καί δήμου δόγμασιν πειθόμενοι* (14*). Σύμφωνα με τη γνώμη του Θεμιστοκλή το πρώτο τείχος που οικοδομήθηκε για να προστατευθεί το σχεδόν ακατοίκητο λιμάνι έπρεπε να ήταν εδώ, μιας και θεωρούσε το λόφο στρατηγικό σημείο, "χρήλη" (κυματοθραύστη) του Πειραιά (15*). Το τείχος όταν ολοκληρώθηκε εντυπωσίαζε με την κατασκευή του. Ο Θουκυδίδης το περιγράφει με θαυμασμό λέγοντας: *Δύο άμαξες από εκείνες που έφερναν τις πέτρες μπορούσαν να διασταυρωθούν. Στο εσωτερικό της τοιχοδομής δεν έβαλαν ούτε λάσπη, ούτε χαλίκι, αλλά μόνο μεγάλες, κανονικά πελεκημένες πέτρες συναρμοσμένες μεταξύ τους προς τα έξω με σίδερο και μολύβι*. Με την οικοδόμηση τόσο ισχυρού

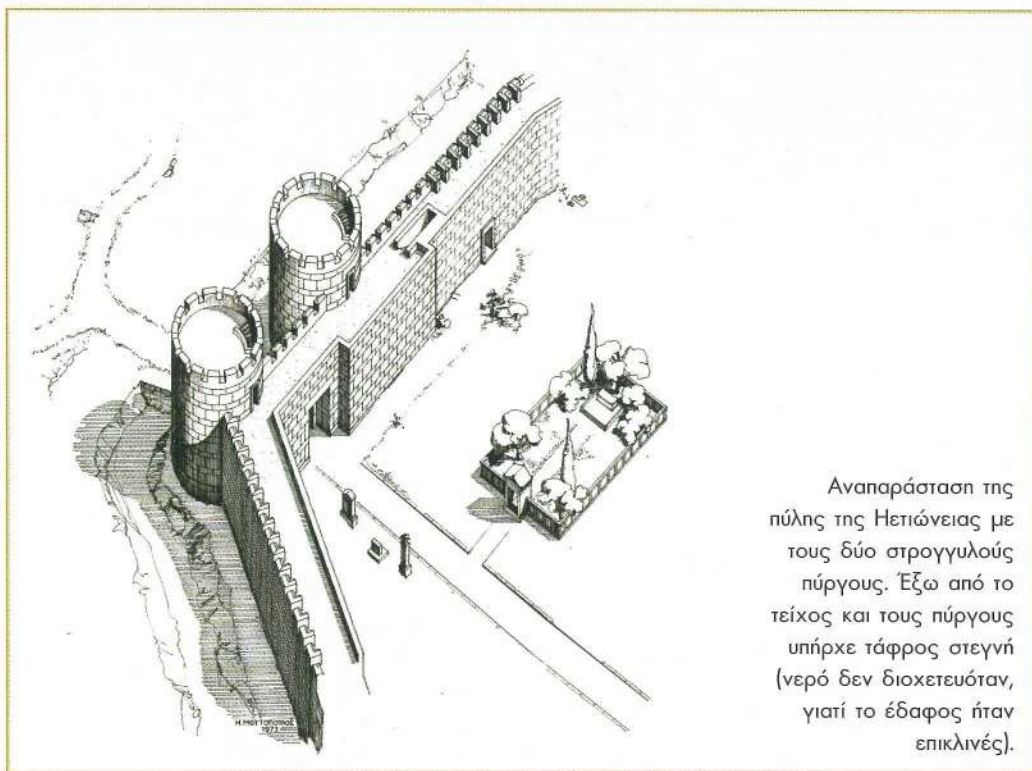
τείχους σ' αυτό το σημείο του λιμένα, ο Θεμιστοκλής είχε τη γνώμη πως με το πάχος και το ύψος του ήταν δυνατό να αποθαρρύνει κάθε εχθρικό σχέδιο. *Και μπορούσαν λίγοι άνδρες, οι λιγότερο χρήσιμοι (λόγω προχωρημένης ηλικίας), να φυλάνε το τείχος, ενώ οι άλλοι θα επάνδρωναν το στόλο* (16*). Αργότερα το τείχος συμπληρώθηκε με πύργους και τάφρο βαθιά σκαμμένη στο βράχο. Από εδώ ξεκινούν δυο ισχυρά τμήματα τείχους, το πρώτο με κατεύθυνση ανατολικά προς το λιμάνι και το δεύτερο με κατεύθυνση στο σημερινό προλιμένα. Η τείχιση του Πειραιά και η ανάδειξή του σε πολεμικό λιμάνι προκάλεσε τις αντιδράσεις της Αίγινας που κατέληξαν σε πόλεμο (488/7 π.Χ.). Εμφανίστηκε έτσι επιτακτικότερη η ανάγκη ναυπήγησης τριηρών που θα απέβλεπαν στην άμυνα από τη θάλασσα εξασφαλίζοντας τον ελεύθερο πλου των αθηναϊκών πλοίων στο Σαρωνικό. Η πρόταση του Θεμιστοκλή είχε ευρύτερο περιεχόμενο από εκείνο που υπαγόρευε η άμεση ανάγκη αντιμετώπισης της Αίγινας, την άμυνα κατά των Περσών. (17*)

Οι δύο στρογγυλοί πύργοι της Ηπειώνας.

Η πύλη της Ηπειώνας, όπως σώζονταν στο τέλος του περασμένου αιώνα. Η γυναικεία μορφή καθισμένη στο εσωτερικό μέρος του κατωφλίου της πύλης, παρά την νοτιοανατολική γωνία του τείχους, η ανδρική στην κορυφή του δυτικού στρογγυλού πύργου.

Οι παραπάνω φωτογραφίες των αρχών του αιώνα προέρχονται από το Γερμανικό Αρχαιολογικό Ινστιτούτο.

Αναπαράσταση της πύλης της Ηπειώνας με τους δύο στρογγυλούς πύργους. Έξω από το τείχος και τους πύργους υπήρχε τάφρος στεγνή (νερό δεν διοχετευόταν, γιατί το έδαφος ήταν επικλινές).

14* Θουκυδίδης, 8,90,4.

15* Καταγράφηκε από τον Φιλόχορο στην Ατθίδα του, 280 π.Χ.

16* Και τα δύο αποσπάσματα, Θουκυδίδης, 1,93.

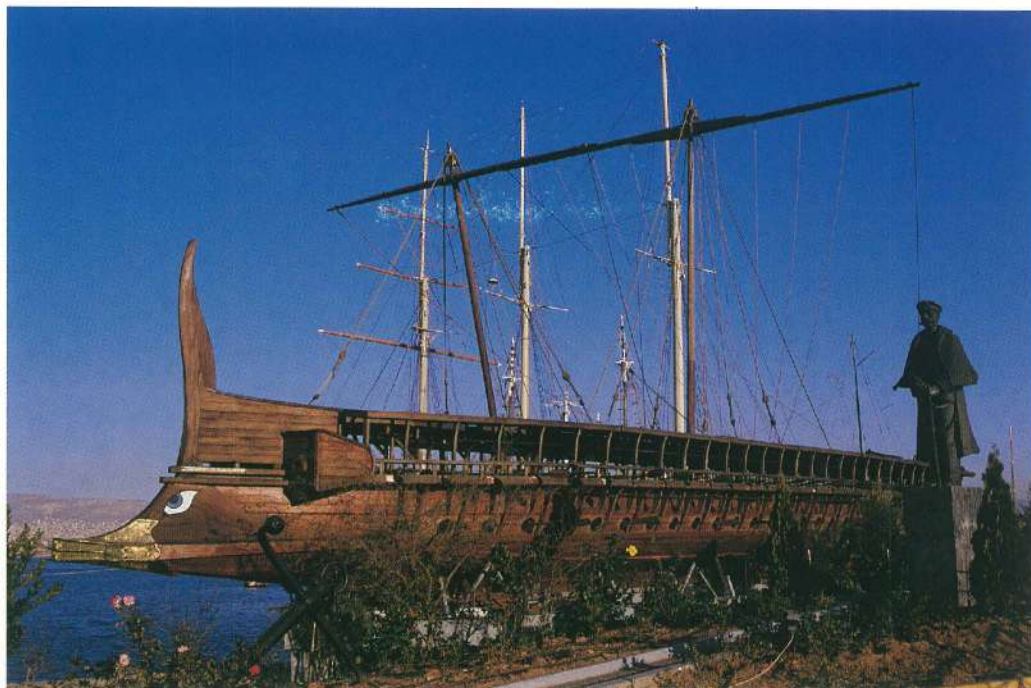
17* Θουκυδίδης, 1,14,2 και 1,93. : και άμα του βαρβάρου προδοκόιμου όντως.

Αεροφωτογραφία της περιοχής της Ηπειώνειας.

Στο λόφο που είναι γνωστός ως Καστράκι, στα δεξιά του Κεντρικού Λιμένα βρίσκω ότι έχει απομείνει από την πύλη και την οχύρωση της Ηπειώνειας. Τη "κλή" του λιμένα.

Η Τριήρης "Ολυμπιάς" δίπλα στον ανδριάντα του ναύαρχου Παύλου Κουντουριώτη.

ΤΟ ΝΑΥΤΙΚΟ

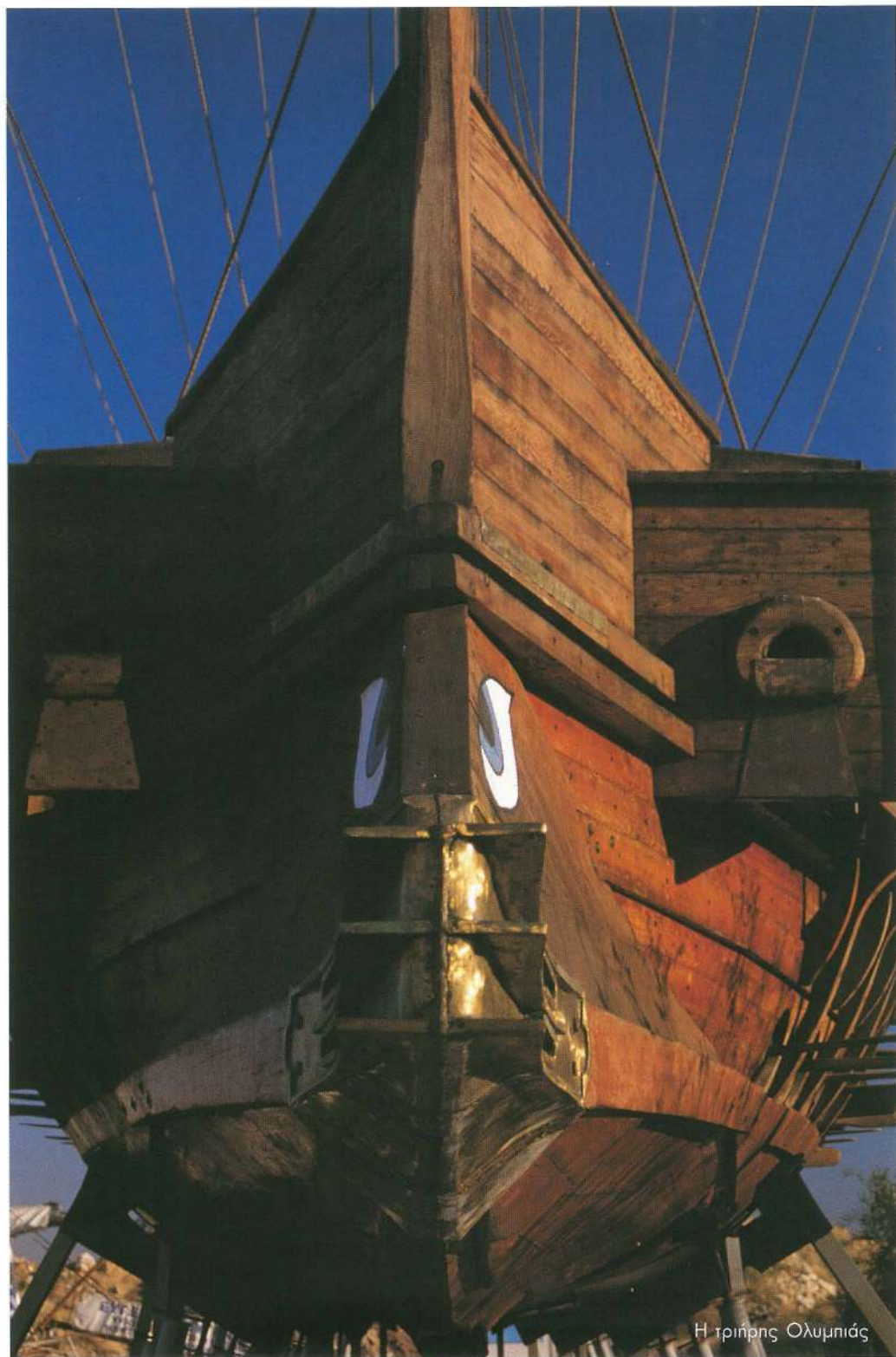
Για τη ναυπήγηση των πλοίων ακολουθήθηκε ριζοσπαστικό πρόγραμμα. Συνέβαινε εκείνα τα χρόνια η Αθήνα να διατηρεί στο Λαύριο μεγάλα μεταλλεία αργύρου. Η Λαυρεωτική πρόσδοδος ήταν πολύ σημαντική για την πόλη και τα έσοδα μοιράζονταν στους πολίτες. Με την ισχύ που διέθετε ο Θεμιστοκλής τόλμησε να προτείνει στην Εκκλησία του Δήμου να παραιτηθεί από τη διανομή των χρημάτων και να τα διαθέσει όλα για την οχύρωση και τη ναυπήγηση πλοίων. Και όχι μόνο αυτό, αλλά θεσπίστηκε νόμος που όριζε πως οι πλούσιοι πολίτες υποχρεώνονταν στην κατασκευή μιας εξοπλισμένης τριήρους με χρήματα που τους δάνειζε η πόλη. (18*) Εκτός των χρημάτων ήταν απαραίτητη και η ξυλεία, οι πηγές της οποίας αναζητήθηκαν μάλλον στην νότια Ιταλία διότι τα παράλια της Μακεδονίας, Θράκης, και της Μ. Ασίας ήταν υπό Περσική κατοχή. Έτσι μετά τη Θάσο, που κατά τον Ηρόδοτο (19*) ήταν η πρώτη που ναυπήγησε μακριά πλοία και περιέβαλε την πόλη με τείχος, η Αθήνα ακολούθησε και πριν τη ναυμαχία της Σαλαμίνας είχε δημιουργηθεί στον Πειραιά η απαραίτητη υποδο-

μή σε μέσα και εγκαταστάσεις, που έδωσε τη δυνατότητα στους αθηναίους να ναυπηγήσουν περίπου διακόσιες τριήρεις και να αναδειχθούν σε μεγάλη δύναμη.

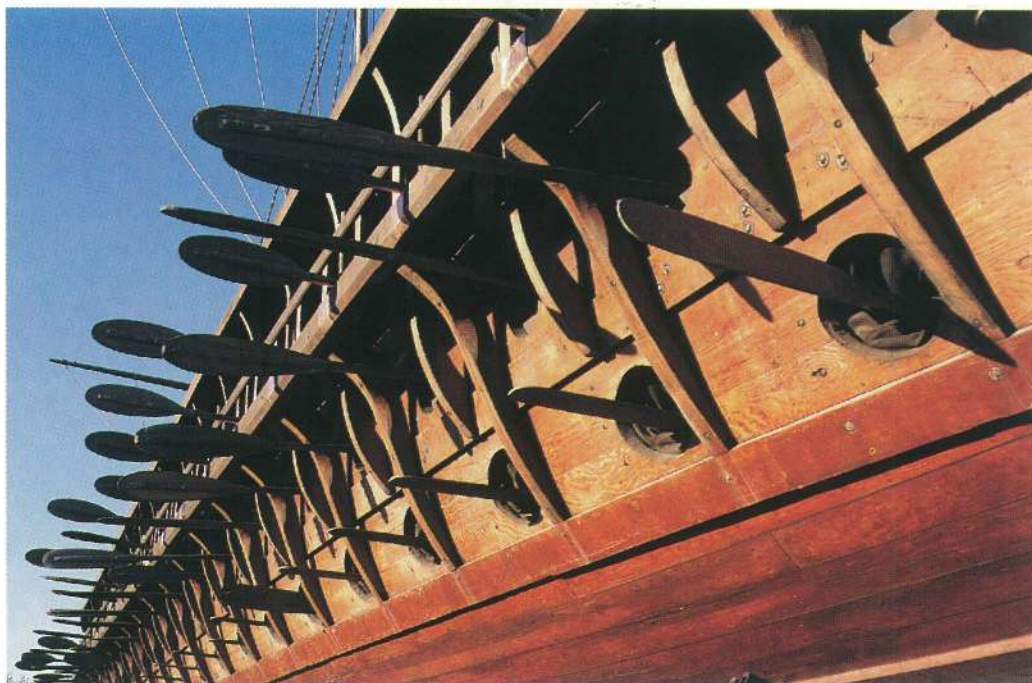
Για να κατανοήσω καλύτερα το ναυτικό πρόγραμμα του Θεμιστοκλή ήταν αναγκαίο να επισκεφθώ ξανά το Φάληρο. Εκεί στο διαμορφωμένο πάρκο ναυτικής παράδοσης του Πολεμικού Ναυτικού και δίπλα στο θρυλικό θωρηκτό Αβέρωφ των Βαλκανικών πολέμων, βρίσκεται από καιρό ανασκευασμένο σε φυσικό μέγεθος το πλοίο που δόξασε την Αθήνα στην Σαλαμίνα. Στη ναυπήγηση οι αθηναίοι είχαν παράδοση, που αν και δεν πρέπει να υπερεκτιμηθεί ήταν σημαντική. Από τους προϊστορικούς χρόνους, άλλωστε στο λιμανάκι των Θυματιάδων (σημερινό Κερατσίνι) ήταν το σημείο που είχαν κτιστεί και τα πλοία του Θεσέα. Πριν το Θεμιστοκλή τα πλοία τους

18* Αριστοτέλη, Αθηναίων Πολιτεία, 22,7.

19* Ηρόδοτος, 6,46.

Η τριήρης Ολυμπιάς

Η τριήρης ήταν τελικά τα ξύλινα τείχη που σύμφωνα με το Δελφικό χρησμό έσωσαν την Αθήνα. Η τριήρης Ολυμπιάς το 1987 απέπλευσε πανηγυρικά από το Ν. Φάληρο. Χάρμα των οφθαλμών του πλήθους, που είχε μαζευτεί στην προκυμαία μπρος στο Στάδιο Ειρήνης και Φιλίας, ταξίδευε ξανά έπειτα από 2.500 χρόνια, συνοδεία δεκάδων μικρών ιστιοπλοϊκών και πλοίων του Πολεμικού Ναυτικού που στα ανοιχτά τιμούσαν το προγονό τους.

διέθεταν ανοιχτό κατάστρωμα με πενήντα κουπιά. Ονομάζονταν “πεντηκόντοροι νήες” και είχαν εικοσιπέντε ερέτες σε κάθε πλευρά. Από αυτόν και μετά όμως έχτιζαν χαμηλά μακρά πλοία (30χμ.περίπου) κατασκευασμένα κατά τέτοιο τρόπο, ώστε να μπορούν να σύρονται με ευκολία στην άμμο της παραλίας ή σε ειδικά κτίρια προστασίας στο λιμάνι, τους **νεώσοικους**. Οι πρώτες τριήρεις φαίνεται πως φτιάχτηκαν στην Κόρινθο ή στη Σάμο από τον Κορίνθιο Αμυνοκλή. Η ναυπήγησή τους όμως όπως και η χρησιμοποίησή τους έφθασαν στο ανώτατο σημείο τελειότητας στην Αθήνα. Τόσο υπερήφανοι ήταν οι Αθηναίοι για τα πλοία τους, ώστε αν κάποιος τους ρωτούσε από πιο μέρος είναι απαντούσαν: από εκεί που φτιάχνουν τις όμορφες τριήρεις. Και πράγματι η τριήρης και ιδιαίτερα η αθηναϊκή εκτός από πανίσχυρο πλοίο ήταν και ένα πλοίο πανέμορφο, ένα έργο τέχνης.

ΤΟ ΤΕΛΟΣ

Μετά την Σαλαμίνα και τη μάχη των Πλαταιών, ο Θεμιστοκλής που είδε το όραμά του να δικαιώνεται στην πράξη, έπεισε τους Αθηναίους αφού τειχίσουν ξανά την Αθήνα να ολοκληρώσουν και την τείχιση του Πειραιά. Για πρώτη φορά τα τρία λιμάνια οχυρώθηκαν εντελώς, αφήνοντας έξω μόνο τα πετρώδη κρᾶσπεδα της ακτής, με τείχος συνολικού μήκους, κατά το Θουκυδίδη 60 στάδια (20*) δηλαδή περίπου 11 χιλιόμετρα. Στρατηγικό σημείο εξακολουθούσε να είναι ο λόφος της βορειοδυτικής ακτής του Κανθάρου (Μεγάλου Λιμένα) στην Ηετιώνεια.

Η σημαντικότερη πύλη εισόδου, ο Αστικός Πυλών, βρίσκονταν στα βόρεια του περιβόλου, στην αρχή δύο δρόμων που έωναν την Αθήνα με το επίνειό της και διέθετε πύργους ωοειδείς. Τα ερείπιά της και μέρος των τειχών έχουν

(20*) Το Στάδιο υπολογίζεται σε 177,60 μέτρα.

Με την κατασκευή του διαμέσου τείχους έγινε αναγκαία η διάνοιξη μια δεύτερης πύλης πολύ κοντά στον Αστικό Πυλώνα, για την κίνηση μέσα από το διάδρομο των Μακρών Τειχών. Η δεύτερη αυτή μνημειακή πύλη έχει μεγάλες ομοιότητες με το Αθηναϊκό Δίπυλο.

αποκαλυφθεί εκατέρωθεν του άξονα και της σημερινής εισόδου της πόλης, της οδού 34ου Συντάγματος - Ηρώων Πολυτεχνείου. Παρά την απόσταση αιώνων το μόνο φυσικό ομαλό πέρασμα που εξασφαλίζει την πρόσβαση στο λιμάνι από την ξηρά παραμένει επίκαιρο και σήμερα. Στη σκιά ενός δένδρου σχολιάζω το γεγονός με τον Αποστόλη, φύλακα της αρχαιολογικής υπηρεσίας, που με συνοδεύει για να φωτογραφίσω το χώρο. Λίγα μέτρα παραπέρα οι γραμμές του Ηλεκτρικού σιδηροδρόμου αγκομαχούν από το βάρος ενός συρμού που έρχεται γεμάτος από την Ομόνοια. Με το χέρι ψηλαφώ μια μεγάλη πέτρα και σκέφτομαι πως από εδώ περνούσε ο κύριος δρόμος που συνέδεε ως ένας νοητός άξονας τους δύο πόλους της ισχυρής Αθήνας, το λιμάνι με την Ακρόπολη, η αμαξιτή οδός. Προσπαθώ να φανταστώ το χώρο έπειτα από τα έργα που σχεδιάζει η αρχαιολογική υπηρεσία. Η μελέτη περιλαμβάνει την κατεδάφιση μερικών παλαιών κτισμάτων και την αποκατάσταση της ενότητας των μνημείων. Η διαμόρφωση πάρκου και η ανύψωση με γέφυρα της 34ου Συντάγ-

ματος θα αναδείξει τη μορφή των οχυρώσεων. Μετά την πύλη ο ταξιδιώτης της αρχαιότητας που ανέβαινε στο άστυ είχε συνεχώς εμπρός του ως οδηγό την Ακρόπολη ενώ το δρόμο πλαισίωναν εντυπωσιακά ταφικά μνημεία. Όσο για το Θεμιστοκλή...

Η εκπληκτική πορεία του άνδρα που δόξασε όσο λίγοι την πατρίδα του, γνώρισε τραγικό τέλος, χωρίς να είναι άμοιρος ευθύνης και ο ίδιος. Με την προκλητική στάση του στους συμπολίτες του, και με τα γνωστά ελαττώματά του, συνέβαλε ώστε να τον παραμερίσουν από το προσκήνιο της δημόσιας ζωής. Το 471 π.Χ. υποχρεώθηκε να γνωρίσει το δρόμο της εξορίας με τη φοβερή κατηγορία της προδοσίας. Μετά από σύντομη παραμονή στο Άργος με πολλούς κινδύνους κατέφυγε στην αυλή του Αρταξέρξη που τον ονόμασε ηγεμόνα της μικρασιατικής Μαγνησίας. Εκεί πέθανε ή σύμφωνα με άλλες εκδοχές αυτοκτόνησε, σε ηλικία 65 ετών το 461/460 π.Χ (21*) Όμως το τέλος δεν έχει γραφτεί ακόμα. Στην πύλη δείχνω την άδεια και προχωρώ μέσα στις

εγκαταστάσεις της Ναυτικής Διοίκησης Αιγαίου που βρίσκονται δεξιά της εισόδου του σημερινού κεντρικού λιμένα και δίπλα από τη Σχολή Ναυτικών Δοκίμων, ακριβώς στη μύτη της Πειραιϊκής χερσονήσου. Από μακριά φαίνεται ένας μεγάλος αναστηλωμένος λευκός αράβδωτος κίονας να βγαίνει σχεδόν μέσα από τα κύματα καθώς υψώνεται στα βράχια της ακτής. Δίπλα του ο επισκέπτης, που θα κατορθώσει να πάρει άδεια εισόδου στην απαγορευμένη για το κοινό στρατιωτική περιοχή, θα δει μισοβυθισμένη στα νερά του Σαρωνικού μια τετράγωνη θεμελίωση ταφικού μνημείου.

Λένε πως λίγα χρόνια μετά το θάνατό του οι συγγενείς του μεγάλου άνδρα και σύμφωνα με επιθυμία του ίδιου, μετέφεραν τα οστά του σ' αυτό το σημείο και τα έθαψαν κρυφά, καθώς δεν επιτρεπόταν η ταφή εξόριστου για προδοσία στο έδαφος της πατρίδας.

Ο Πausανίας αναφέρει το σημείο ως τάφο του ανδρός (22*) όπως και ο Θουκυδίδης έμμεσα. Κατά τους στίχους του Πλάτωνα που έσωσε ο Πλούταρχος, από αυτή τη θέση στην παραλία μπορούσε να βλέπει τους ναυτικούς που έμπαιναν στο λιμάνι και εκείνους που έβγαιναν και μπορούσε να παρακολουθεί τους αγώνες κωπηλασίας (23*). Ακουμπώ την μαρμάρινη επιφάνεια του κίονα και το βλέμμα μου απορροφά ο γαλάζιος πόντος. Ο αξιωματικός που με συνοδεύει μου υποδεικνύει μια πρασινισμένη δυοδιάκριτη επιγραφή στο εσωτερικό που μόλις και μένει έξω από το νερό. Ξύνουμε με ένα κλειδί τα γράμματα και διαβάζω ΘΕΜΙΣΤΟΚΛΗΣ ΝΕΟΚΛΕΟΥΣ ΦΡΕΑΡΡΙΟΣ. Δεκάδες πλοία κάθε μεγέθους και είδους έρχονται και φεύγουν από το σύγχρονο λιμάνι του Πειραιά ένα από τα μεγαλύτερα και σημαντικότερα της Μεσογείου. Μακρύτερα η Σαλαμίνα με τον επίσης σύγχρονο ναύσταθμο του Πολεμικού Ναυτικού. Η άποψη πως εδώ, εμπρός μου, κείται ο Θεμιστοκλής δεν έχει αποδειχθεί.

Προτιμώ όμως την παράδοση από τις αποδείξεις. Άλλωστε ποιο σημείο θα ήταν

καλύτερος τάφος για εκείνον που του οφείλονται όλα αυτά;

ΑΠΟ ΤΟΝ ΚΙΜΩΝΑ ΣΤΟΝ ΠΕΡΙΚΛΗ

Η απομάκρυνση του Θεμιστοκλή από τη δημόσια ζωή της Αθήνας δεν σήμανε αλλαγή της πολιτικής της. Ο δρόμος για την εδραίωση μιας θαλασσοκρατορίας είχε πλέον ανοίξει και δεν υπήρχε επιστροφή. Οι εσωτερικές πολιτικές μεταβολές ήταν απόρροια της εφαρμογής του ναυτικού εξοπλισμού. Με τη μετατόπιση του κέντρου βάρους για την άμυνα από το πεζικό στο ναυτικό, τα κατώτερα στρώματα από τα οποία στρατολογούνταν οι ερέτες (κωπηλάτες), άρχισαν να αποκτούν συνείδηση της συμβολής τους στα κοινά και ζήτησαν ίσα πολιτικά δικαιώματα διότι *“ο δήμος έστιν ο ελαύνων τας ναυς και ο την δύναμιν περιτιθείς τη πόλει, και οι κυβερνήται και οι κελυντοί και οι παντηκόνταρχοι και οι προράται και οι ναυπηγοί...”* (24*). Τριάντα χρόνια μετά την ανέγερση του Θεμιστοκλείου τείχους άρχισε η κατασκευή νέων τειχών που θα ένωναν την Αθήνα με το λιμάνι της. Το βόρειο σκέλος τους, που βρίσκεται σήμερα κάτω από την οδό Πειραιώς, και το Φαληρικό σκέλος τους, που έχει χαθεί αλλά φαίνεται πως κατέληγε στον Άγιο Γεώργιο του Π. Φαλήρου, κατασκευάστηκαν από τον ολιγαρχικό Κίμωνα. Ο Κίμωνας με αυτό τον τρόπο θέλησε να προστατεύσει περισσότερο την πόλη, όμως δεν πρόλαβε να τα ολοκληρώσει γιατί το 462 π.Χ. γίνεται ο οστρακισμός του με την κατηγορία του “φιλολάκωνα” και του “μισοδήμου” και την αρχή ανέλαβαν οι δημοκρατικοί με αρχηγό τον Περικλή. Ο μεγάλος αυτός πολιτικός και στρατιωτικός που διακρίθηκε για την εντιμότητα του (25*), περιέβαλε με ιδιαίτερο ενδιαφέρον τον Πειραιά αναμορφώνοντας με τη σειρά του τις οχυρώσεις αλλά και την πολεοδομία της πόλης. Οι εργασίες στα μισοτελειωμένα Μακρά Τείχη του Κίμωνα συνεχίστηκαν και τελείωσαν το 456 π.Χ. Παράλληλα κτίθηκε πως το Φαληρικό τείχος άφηνε ακάλυπτες τις προσβάσεις προς την Αθήνα και θεωρήθηκε

21* Θουκυδίδης, 1,138 και Πλούταρχος, Θεμιστοκλής, 32.

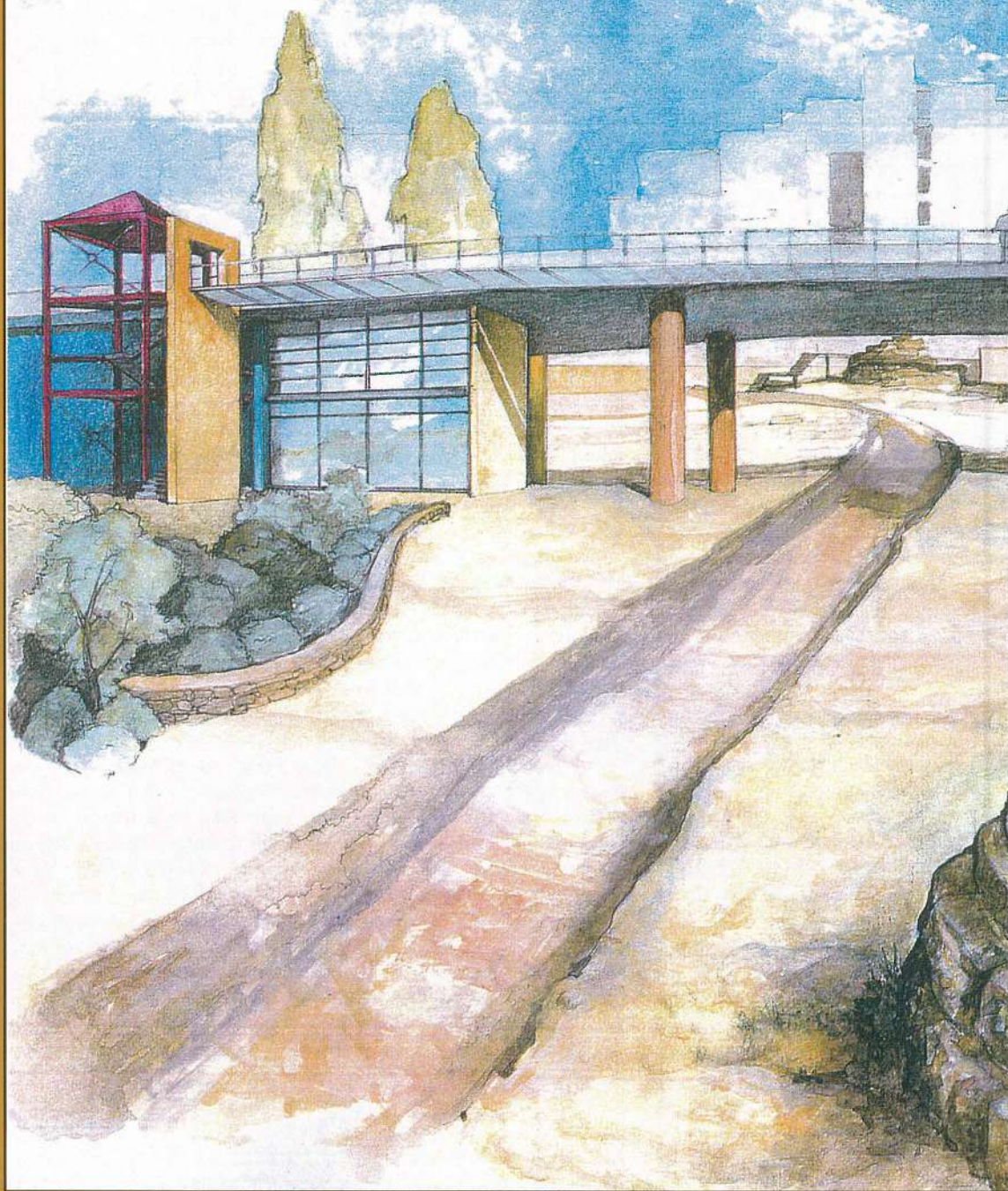
22* Πausανίας, 1,12.

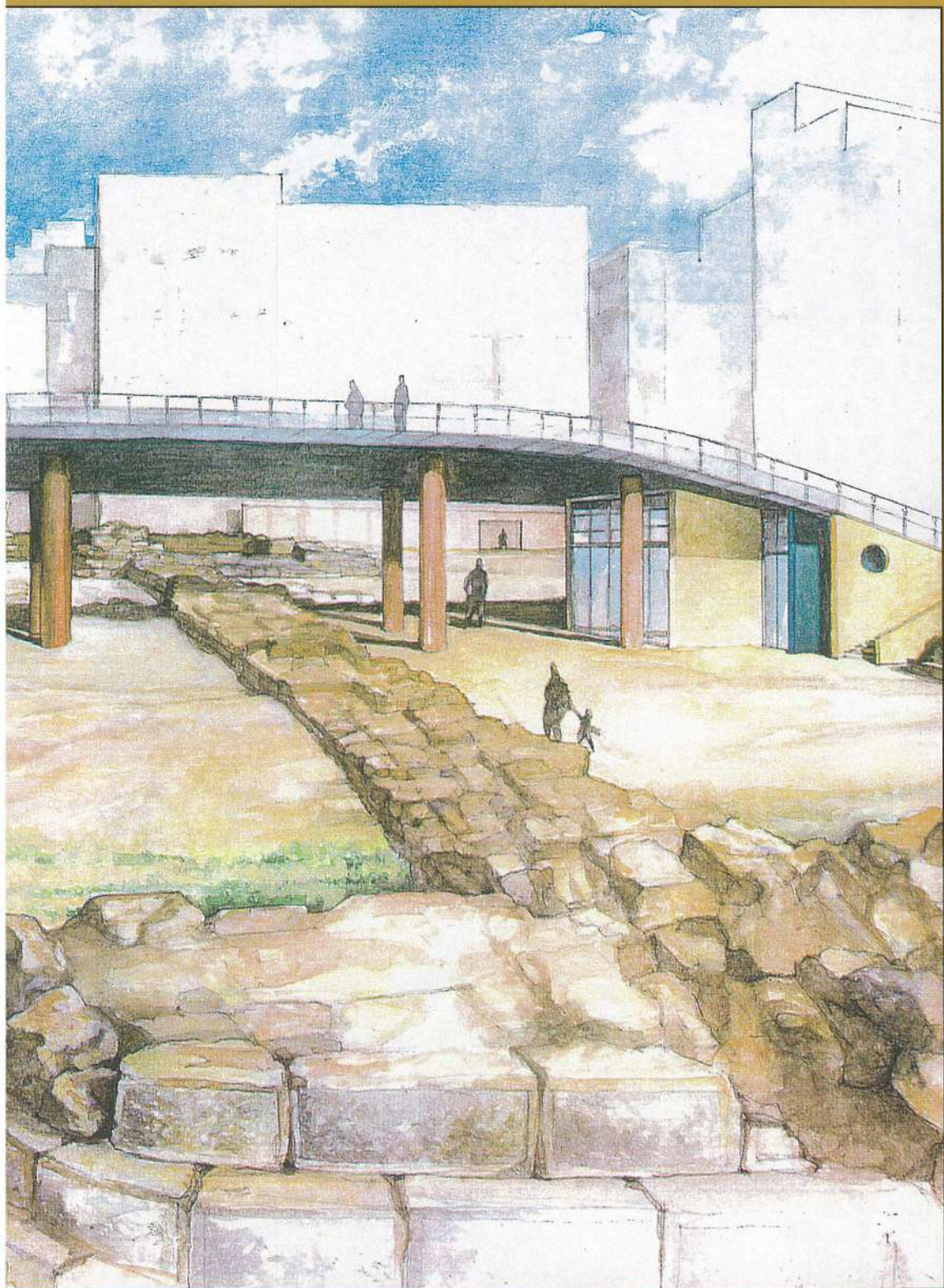
23* Πλούταρχος, Θεμιστοκλής, 32.

24* Ξενοφώντας ΑΘ. 1,2,3.

25* Πλούταρχος, Περικλής, 15: Γιατί αν και κατέστησε την πόλη από μεγάλη μεγίστη και πλουσιότατη, ... αυτός ούτε κατά μια δραχμή δεν έκαμε μεγαλύτερη την περιουσία, την οποία του άφηκεν ο πατέρας του.

Μακέτα από τη μελέτη διαμόρφωσης αρχαιολογικού πάρκου στην οδό 34ου
Συντάγματος και Πύλης στην είσοδο της πόλης.

*"Σε στενίζω,
Καθισμένος στο ακρωτήρι του Άλκιμου
Κοντά στον άδειο τάφο
που μπαίνει η θάλασσα
και κοιμάται
ακίνητη και λαμπερή..."*

Ποίημα του P. Lebrun, για τον Τάφο του Θεμιστοκλή. (Le Voyage de Grece, Paris 1828)
Ο μεγάλος αναστηλωμένος λευκός κίονας που κάποτε διέθεται και κιονόκρανο ορθώνεται σχεδόν μέσα από τα κύματα. Δίπλα του το ταφικό μνημείο που λέγεται πως ανήκει στον Θεμιστοκλή.

αναγκαίο να κτιστεί ένα τρίτο τείχος, το διαμέσου ή νότιο (26*), το οποίο έβαινε παράλληλα και σε απόσταση 183 μέτρων από το βόρειο. Τα δυο αυτά παράλληλα τείχη έμειναν στην ιστορία σαν Μακρά Τείχη και εξασφάλιζαν σε περίπτωση πολέμου την επικοινωνία του άστεως με το λιμάνι. Το μήκος του κάθε ενός ήταν περίπου 7000 μέτρα, ενώ το Φαληρικό ήταν κατά 500 μέτρα μικρότερο. Με την αποπεράτωσή τους το συνολικό μήκος οχυρώσεων που διέθετε η Αθηναϊκή Δημοκρατία έφτανε τα 38 χιλιόμετρα περίπου (27*). Υπεύθυνος του έργου ήταν ο Καλλικράτης και το αποτέλεσμα εντυπωσιάζει για τα δεδομένα της εποχής καθώς δεν έλειψαν και τα προβλήματα. Από τον Πλούταρχο, για παράδειγμα, μαθαίνουμε πως κατά τη θεμελίωση παρουσιάστηκαν μεγάλες δυσκολίες και δαπανήθηκαν πολλά χρήματα για ενίσχυση των κατασκευών στην περιοχή του Αλίπεδου (28*). Επίσης με την κατασκευή του διαμέσου τείχους έγινε αναγκαία η διάνοιξη μια δεύτερης πύλης πολύ κοντά στον υπάρχοντα Αστικό Πυλώνα, για την κίνηση μέσα από το διάδρομο των Μακρών Τειχών. Η δεύτερη αυτή μνημειακή πύλη έχει

αποκαλυφθεί ολόκληρη (29*) και είναι ιδιαίτερα εντυπωσιακή έχοντας μεγάλες ομοιότητες με το Αθηναϊκό Δίτυλο.

Η οχύρωση όπως από παλιά είχε σχεδιάσει ο Θεμιστοκλής, είχε σκοπό να εξασφαλίσει τα τρία λιμάνια, όπου θα γίνονταν τα νεώρια (ναυπηγεία) και το λιμάνι του στόλου. Πολεοδομικά όμως το επίνειο δεν παρουσίαζε καμιά συγκρότηση. Ο Περικλής μετά την ολοκλήρωση των οχυρωματικών έργων έθεσε σε εφαρμογή ένα μεγάλο πρόγραμμα ανοικοδόμησης και αναμόρφωσης. Για το σκοπό αυτό ανέθεσε την σύνταξη του σχεδίου του Πειραιά στον περίφημο αρχιτέκτονα της εποχής, τον Ιππόδαμο από τη Μίλητο (30*), ο οποίος χάραξε μια ιδεώδη πόλη από κάθε πλευρά. Χάρη στην ενθάρρυνση και την αγάπη του Περικλή για την τάξη η πόλη απέκτησε θαυμάσια κτίρια, υποδειγματική οργάνωση και εξοπλισμό και με όλες τις απαραίτητες εγκαταστάσεις για την διακίνηση επιβατών και εμπορευμάτων.

ΤΟ ΕΜΠΟΡΙΚΟ ΛΙΜΑΝΙ, ΝΑΥΣΤΑΘΜΟΙ ΚΑΙ ΝΕΩΣΟΙΚΟΙ

Το ρυμοτομικό σχέδιο του Ιππόδαμου ήταν άριστο από κάθε πλευρά, με κάθετες και παράλληλες οδούς που τέμονταν σε ορθές γωνίες, με μεγάλες κεντρικές αρτηρίες και με σπίτια κανονικά οικοδομημένα (31*). Αυτό το ρυμοτομικό σχέδιο, που έμεινε γνωστό ως "Ιπποδάμειο", εφαρμόστηκε αργότερα σε άλλες πόλεις και βέβαια και στις μέρες μας. Επίσης το ίδιο σχέδιο, σε γενικές γραμμές, ακολούθησαν κατά τη σύνταξη του σχεδίου της νέας πόλης του Πειραιά, το 1834, ο Κλεάνθης και ο Σάουμπερτ. Αρχή του Ιππόδαμου ήταν η οργάνωση του χώρου με διαχωρισμό των

26* Το νότιο τείχος σε κάποια σημεία είναι ορατό και σήμερα. Στο Ν. Φάληρο: στη διασταύρωση Σουλτάνη και Εμμανουηλίδου, στο συγκρότημα των εργατικών πολυκατοικιών της οδού Κανελλοπούλου πίσω από το εργοστάσιο της ΕΛΑΙΣ. Στο Μοσχάτο: νότια και κατά μήκος των γραμμών των ΗΣΑΠ.

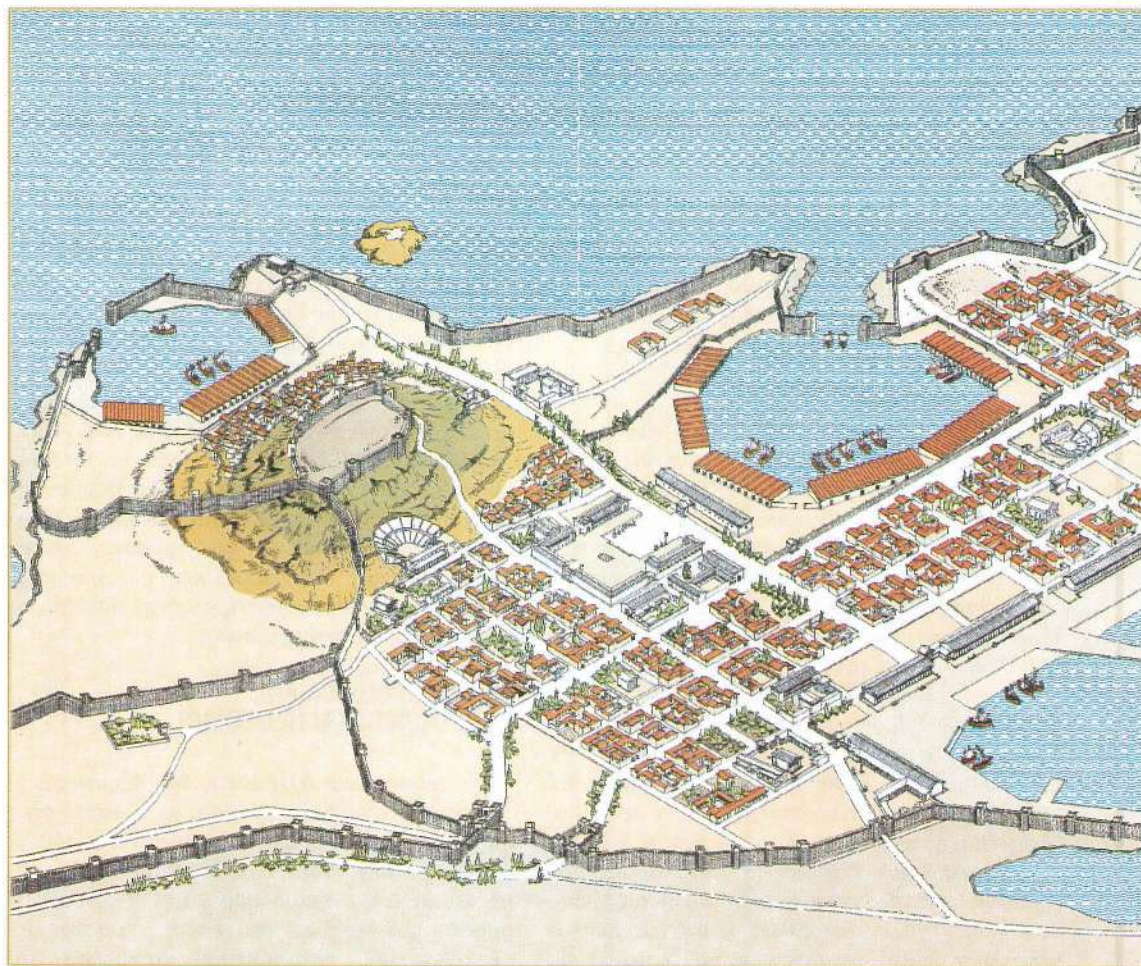
27* Θουκυδίδης, 2, 13, 7-8.

28* Πλούταρχος, Κίμων, 13.

29* Είσοδος από την οδό Ζαννή. Τα αποκαλυφθέντα τμήματα της Πύλης Διαμέσου μαζί με αυτά του Αστικού Πυλώνα, βρίσκονται στα αριστερά, για τον εισερχόμενο στο Πειραιά, της οδού 34ου Συντάγματος και περιλαμβάνονται στη μελέτη διαμόρφωσης του αρχαιολογικού πάρκου.

30* Αριστοτέλης, Πολιτικά, 1267e, "Ιππόδαμος δε Ευρυφώντος Μιλήσιος, ως καί τήν των πόλεων διαίρεσιν ευρε καί τόν Πειραια κατέτεμεν ...".

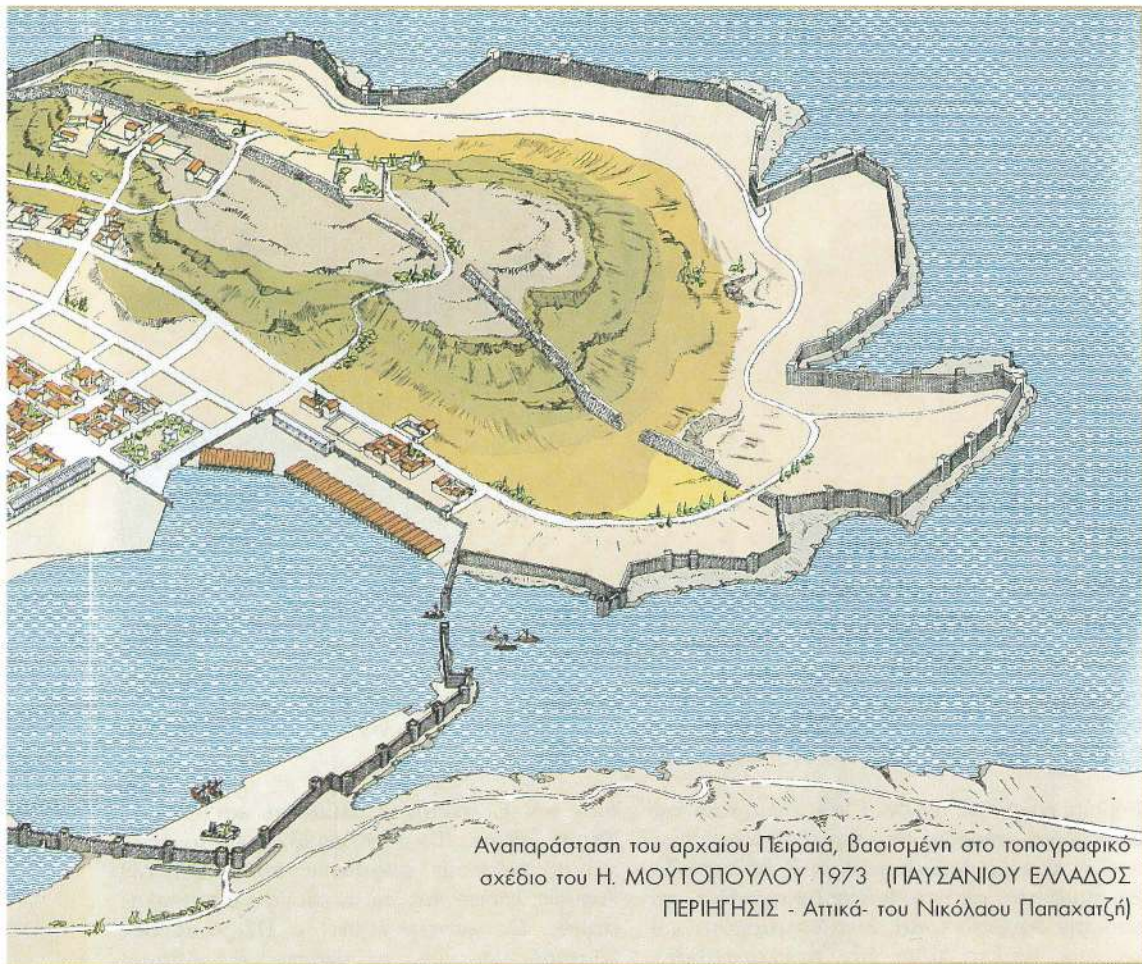
31* Μια ιδέα της μορφής και της διάταξης των Πειραιϊκών σπιτιών παρουσιάζει το ανασκαμμένο οικοδομικό τετράγωνο μεταξύ των οδών Β. Κωνσταντίνου, Λεωσθένους, Σκουζέ και Φιλελλήνων.

δημόσιων, ιδιωτικών και ιερών χώρων και των βασικών λειτουργιών, της πολεμικής ως ναυστάθμου της Αθήνας, και της εμπορικής ως του πρώτου εμπορικού λιμανιού της Μεσογείου.

Ο Μέγας Λιμήν ή Κάνθαρος επειδή ήταν πολύ πιο ευρύχωρος από τα δύο άλλα μόνο ένα μικρό μέρος του χρησιμοποιεσε ως πολεμικός ναύσταθμος. Το υπόλοιπο ήταν εμπορικό (32*). Οι δύο φυσικές άκρες, αυτή του Άλκιμου (33*), δεξιά στον εισερχόμενο στο λιμάνι, και η Ηετιώνεια, αριστερά, σχημάτιζαν το φυσικό του στόμιο. Και στις δύο άκρες υπήρχαν ακραίοι πύργοι του τείχους με φανούς για διευκόλυνση των πλοίων. Το λιμάνι είχε υδάτινη επιφάνεια αισθητά μεγαλύτερη από τη σημερινή και περιβάλλονταν κυκλικά από τα νεώρια, το αφροδίσιο και πέντε στοές (34*). Στο σημείο

που τελείωναν οι νεώσοικοι του πολεμικού ναυστάθμου και άρχιζε ο φαρδύς παραλιακός δρόμος με τις στοές υπήρχε οροθετικός λίθος μιας και η περιοχή είχε χαρακτηριστεί πολεμική ζώνη, με απαγόρευση εισόδου ιδιωτών σ' αυτήν. Ίσως γι' αυτό το λόγο αυτό το τμήμα ως και την Πειραιϊκή ακτή δεν κατοικήθηκε. Τα δύο πέρατα του εμπορικού λιμανιού είχαν οριστεί ως αγκυροβόλια των εμπορικών και των επιβατικών σκαφών που λέγονταν πορθμεία. Σε μια τολμηρή επιχείρηση στα 387 π.Χ. ο Λακεδαιμόνιος Τελευταίος μπήκε στον Κάνθαρο με δώδεκα τριήρεις και κατόρθωσε να αιχμαλωτίσει τρεις ή τέσσερις αθηναϊκές, των οποίων οι περισσότεροι ναύτες έλειπαν, να απαγάγει εμπόρους και ναύκληρους και να συλλάβει έξω από το λιμάνι πολλά αλιευτικά πλοία και πολλά πορθμεία ανθρώπων μεστά καταπλέοντα από νήσων (35*).

Αναπαράσταση του αρχαίου Πειραιά, βασισμένη στο τοπογραφικό σχέδιο του Η. ΜΟΥΤΟΠΟΥΛΟΥ 1973 (ΠΑΥΣΑΝΙΟΥ ΕΛΛΑΔΟΣ ΠΕΡΙΗΓΗΣΙΣ - Αττικά- του Νικόλαου Παπαχατζή)

Στο εμπορικό τμήμα υπήρχαν όλες οι απαραίτητες εγκαταστάσεις: κρηπιδώματα, προβλήτες, αποθήκες για τη γρήγορη φορτοεκφόρτωση των εμπορευμάτων, αλλά και τράπεζες για τις συναλλαγές καθώς η δραχμή είχε γίνει ισχυρό νόμισμα σε όλη τη Μεσόγειο. Στην ανατολική πλευρά, στη σημερινή Ακτή Μιαούλη, σε πέντε μεγάλες στοές που ονόμαζαν με ένα όνομα: Εμπόριον, ήταν συγκεντρωμένη όλη η δραστηριότητα. Μια από αυτές ήταν μεγάλη παραλιακή στοά και λεγόταν δείγμα επειδή εκεί κλείνονταν εμπορικές πράξεις με βάση δείγμα-

τα που εξέθεταν ντόπιοι και ξένοι έμποροι και με βάση αυτά κανόνιζαν τις συναλλαγές. Τέλος στη περιοχή υπήρχαν ξενώνες και πανδοχεία με μεγάλη κίνηση και τα απαραίτητα σε κάθε λιμάνι πορνεία, ίσως στην περιοχή του σημερινού σταθμού των ΗΣΑΠ. Για τα εισαγόμενα είδη και τις χώρες προέλευσης έχουμε αρκετές πληροφορίες. Από τον Αριστοφάνη μαθαίνουμε ότι εισάγονταν από τη Βοιωτία χέλια, από την Κόρινθο στρώματα, από τη Σικυώνα ψάρια, από τη Σικελία τυρί. Ο Έρμιππος μας πληροφορεί πως από την

32* Κατά το Στράβωνα χωρούσαν 400, ενώ κατά τον Πλίνιο 1000 πλοία.

33* Το τοπωνύμιο μάλλον προέρχεται από τον ήρωα Αλκιμο. Άλλωστε τα περισσότερα Πειραικά τοπωνύμια οφείλουν την προέλευσή τους σε τοπικούς ήρωες: Φάληρο-Φάληρος, Μουνικία-Μούνικος, Ηετιώνεια-Ηετίων, Φρεατύς-Φρέατος, Κάνθαρος κλπ.

34* Αριστοφάνης, Ειρήνη, 145.

35* Ξενοφώντα, Ελληνικά, 5, 1, 21-23.

Στο τέλος του περασμένου αιώνα και στην αρχή του παρόντος είχαν καθαριστεί τα θεμέλια μερικών από τους νεώσοικους του Πειραιά. Στην παραπάνω παλιά φωτογραφία του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου διακρίνονται θεμέλια νεώσοικων στη Ζέα.

Εύβοια έρχονταν αχλάδια και μήλα, από την Σαμοθράκη σκόρδα, από την Τένεδο ρίγανη, από τη Φρυγία δούλοι, από τη Ρόδο σταφίδα και αρώματα, από τη Φοινίκη χουρμάδες και από την Αίγυπτο ισιτία, λεπτά υφάσματα και πάπυροι. Από τη Λιβύη ήταν το ελεφαντοστό, από την Κυρήνη τα δέρματα, από την Καρχηδόνα τάπητες και υφαντά, ενώ χοιρινά και τυρί έστελναν οι Συρακούσες και σιτάρι ο Πόντος. Ο Πίνδαρος σχολιάζει πως από το Άργος παραλάμβαναν όπλα, από τη Θήβα άρματα, από τη Σκύρο κατσίκες. Χοντρά υφάσματα, αλάτι και δοχεία από τα Μέγαρα,

από τον Ελλήσποντο αλίπαστα και από τη Συρία λιβάνι. Το εξαγωγικό εμπόριο ήταν περιορισμένο με φορτώσεις προϊόντων της Αττικής, λάδι, κρασί, μέλι, και είδη αγγειοπλαστικής. Ως μεγάλο λιμάνι ο Πειραιάς δεν εξυπηρετούσε μόνο τις ανάγκες της Αθήνας αλλά ως ένα σημείο και την ευρύτερη Ελλαδική ενδοχώρα. Δίκαια λοιπόν ο διάσημος ρήτορας Ισοκράτης σε κάποιο σχολίο του λέει ότι ο Πειραιάς ήταν από τα μεγαλύτερα διαμετακομιστικά κέντρα του αρχαίου κόσμου, το Εμπόριον της Ελλάδος.

Αναπαράσταση νεώσοικων
(Ναυτικό Μουσείο Πειραιά)

Στη νότια παραλία, σημερινή Ακτή Αλκίμων, είχαν κτισθεί 96 νεώσοικοι για τη στέγαση των πλοίων το χειμώνα. Οι νεώσοικοι ήταν απλά υπόστεγα με μήκος 35 μέτρα και πλάτος 6,5 περίπου. Εσωτερικά κάθε νεώσοικος περιελάμβανε στο κέντρο μια σειρά λίθινους κίονες για στήριξη της στέγης, ενώ δεξιά και αριστερά υπήρχαν βάθρα σκαλιστά στο βράχο ή κτιστά με ξύλινο πάτωμα. Κάθε βάθρο είχε κλίση προς τη θάλασσα και στη μέση ένα αυλάκι για την καρίνα (τροπίδα) του πλοίου. Οι παλαιότεροι νεώσοικοι χρονολογούνται από την εποχή του Θεμιστοκλή. Αυτοί που κατασκευάστηκαν από

τον Περικλή κόστισαν τεράστια ποσά, κάπου 1000 τάλαντα, και ανήκουν στα μεγάλα αρχιτεκτονικά επιτεύγματα της Αθήνας. Το κυκλικό λιμάνι της Ζέας ήταν ο κύριος πολεμικός ναύσταθμος. Στις ακτές του είχαν δημιουργηθεί 196 νεώσοικοι για τη στέγαση του πολεμικού στόλου. Από αυτούς επισημάνθηκαν αρκετοί, αλλά καλά διατηρημένοι έχουν παραμείνει μόνον όσοι βρέθηκαν το 1973 και διασώζονται σε κλειστό ημιυπόγειο χώρο πολυκατοικίας στην οδό Σηραγγείου 1. Το τρίτο λιμάνι, της Μουνιχίας, ήταν και αυτό πολεμικό και διέθετε 82 νεώσοικους. Το 1989 επισημάνθηκαν τυχαία στην οδό Υψηλάντου 170 τα ίχνη ενός από τα σπουδαιότερα οικοδομήματα της αρχαίας πόλης. Πρόκειται για τη Σκευοθήκη του Φίλωνα, ένα λίθινο οικοδόμημα μήκους 130 μέτρων πλάτους 18 και ύψους 10, όπου στεγαζόνταν και φυλάσσονταν η κινητή σκευή των πολεμικών πλοίων, δηλαδή πανιά, σχοινιά και κάθε άλλο υλικό. Τη μορφή της γνωρίζουμε από μια επιγραφή που αναγράφει το συμβόλαιο της πόλης με τον αρχιτέκτονα Φίλωνα από την Ελευσίνα που είχε αναλάβει την οικοδόμησή της. Η Σκευοθήκη αποτέλεσε αντικείμενο θαυμασμού στην αρχαιότητα σε τέτοιο βαθμό που ο Πλίνιος τη συνέκρινε με το Ναό της Αρτέμις στην Έφεσο (36*).

ΠΕΛΟΠΟΝΝΗΣΙΑΚΟΣ ΠΟΛΕΜΟΣ - ΚΟΝΩΝΑΣ

Μετά τη Ναυτική Διοίκηση και τον "τάφο του Θεμιστοκλή" ακολουθώ την παραλία που λέγεται Πειραιϊκή περπατώντας στα βράχια της ακτής. Δίπλα μου σε όλο το μήκος της βρίσκονται καλά διατηρημένοι πύργοι και μέλη αρχαίων τειχών. Ο σύγχρονος δρόμος, η Ακτή Θεμιστοκλέους, που πότε τα καλύπτει και πότε είναι μακριά τους, παρουσιάζει ζωηρή κίνηση, άλλωστε σε όλο το μήκος της η Πειραιϊκή φημίζεται για τα δεκάδες ουζερί και μεζεδοπωλεία της. Όπως εγώ και άλλοι που βρίσκονται στα βράχια, ψαρεύουν η χαζεύουν τους γλάρους. Παρέα με τους γλάρους και μερικοί χειμερινοί κολυμβητές, άνδρες και γυναίκες. Πάνω κουβέντα. Τα νερά δεν είναι πολύ κρύα, μου λένε ο Γιώργος με τον Αρη, και είναι πεντακάθαρα. Το δυνατό ρεύμα της θάλασσας που έρχεται από το Σούνιο καθαρίζει τα πάντα. Πολλοί είναι αυτοί που κολυμπούν εδώ,

μάλιστα την προηγούμενη έκοψαν και την πίδα του συλλόγου. Στην πρόσκληση για μπάνιο αρνούμαι ευγενικά. Ίσως μια άλλη φορά, λέω, και ανανεώνουμε το ραντεβού μας για τον χρόνο που θα κόψουν πάλι την πίδα τους, εκεί στα βράχια της Πειραιϊκής δίπλα στα αρχαία τείχη. Ο ήλιος λούζει τις πέτρες τους που καλοξυγισμένες διατηρούνται ως τις μέρες μας. Αυτές οι οχυρώσεις δεν ανήκουν στο Θεμιστοκλή, είναι πολύ κατοπινές.

Στη διάρκεια του Πελοποννησιακού πολέμου ο Πειραιάς δέχθηκε το μεγαλύτερο πλήγμα με κάθετη πτώση στις δραστηριότητές του. Παρά τη θαυμασία ρυμοτομία του και εμπορική υποδομή του είχε μια μεγάλη έλλειψη. Η ύδρευση και αποχέτευσή του ήταν προβληματική. Μάλιστα τα αίτια του μεγάλου λιμού που εκδηλώθηκε στον πληθυσμό της Αττικής που είχε μαζευτεί εντός των Μακρών Τειχών, αποδίδονται σε αυτές τις ελλείψεις. Έτσι η τρομερή επιδημία άρχισε από το επίνειο και εξαπλώθηκε γρήγορα. Παρόλα αυτά ο φοβερός πόλεμος κράτησε 27 χρόνια και έληξε με ήττα της Αθήνας. Τότε ο Σπαρτιάτης Λύσανδρος έκαψε όσες τριήρεις είχαν απομείνει και κατεδάφισε τα τείχη, αρχίζοντας βέβαια από τα πιο μισητά, αυτά του Πειραιά. Οι περιήρημοι

Η είσοδος της Σκευοθήκης του Φίλωνα

36* Πλίνιος, Φυσική Ιστορία, 7, 125.

νεώσοικοι θα πουληθούν και κατεδαφιστούν στην ευτελή τιμή των τριών ταλάντων. Μάλιστα ο Λύσανδρος για να ταπεινώσει τους αθηναίους έδωσε εντολή η κατεδάφιση οχυρών και ναυστάθμων να γίνει με πανηγυρικό τρόπο, με μουσική, χορούς και τραγούδια (37*). Η πτώση της δημοκρατίας ήταν παροδική μιας και ο Θρασύβουλος κατέλαβε το φρούριο της Φυλής και στη συνέχεια επιτέθηκε στην Ακρόπολη της Μουνιχίας. Ο Θρασύβουλος προτίμησε το λιμάνι από την πόλη μιας και σ' αυτό υπήρχαν περισσότεροι δημοκρατικοί και μέτοικοι που τον υποστήριξαν. Αργότερα ο Κόνωνας, έπειτα και από την νίκη του (το 394 π.Χ.) επί του Σπαρτιατικού στόλου στην Κνίδα άρχισε την ανοικοδόμηση των τειχών της πόλης με την οικονομική συμπαράσταση των Περσών. Οι οχυρώσεις ορθώθηκαν πάλι με μεγάλες ορθογώνιες πέτρες λατομημένες επί τόπου (38*) τις ίδιες που βλέπω σήμερα σε αρκετά καλή κατάσταση στην ακτή. Το τείχος υψώνεται κοντά στο κύμα σε απόσταση περίπου έξη με δέκα μέτρα, και το συνηθισμένο πάχος του είναι τρία μέτρα ή και περισσότερο στα σημεία που είναι ευπρόσβλητο. Οι πύργοι του, με μέσο πλάτος διπλάσιο από αυτό του τείχους, σώζονται καλύτερα κατανεμημένοι σε καινο-νικές αποστάσεις μεταξύ τους. Το κτίσιμο είναι το συνηθισμένο στις περισσότερες ελληνικές οχυρώσεις: μεγάλοι ορθογώνιοι ογκόλιθοι υψώνονται στις δύο όψεις, εσωτερική και εξωτερική, ενώ το ενδιάμεσο διάστημα γεμίζεται με χώμα και μικρές πέτρες. Τούτη η ακτή, αν και οχυρωμένη, στο μεγαλύτερο μέρος της παρέμενε ακατοίκητη και σε μερικούς μόνο πύργους υπήρχαν φρουρές εφήβων την ειρη-

Τα Κονώνεια Τείχη της Πειραικής. Ο νυχτερινός φωτισμός προσφέρει μια άλλη εικόνα στον επισκέπτη.

Ο Μεγάλος Φαληρικός όρμος λάμπει από τα βραδινά φώτα της παραλιακής λεωφόρου και των κατοικιών.

νική περίοδο (39*). Μετά την ολοκλήρωση των έργων από τον Κόνωνα τα στόμια και των τριών λιμανιών στένεψαν με τεχνητούς μόλους και οχυρώθηκαν από ισχυρούς πύργους ενώ για μεγαλύτερη ασφάλεια μεγάλες αλυσίδες έφραζαν την είσοδό τους. Το πάθημα από τον Τελευταίο είχε μείνει αξέχαστο.

37* Ξενοφώντα, Ελληνικά, Β, 2, 23.

38* Τα αρχαία λατομεία του Πειραιϊκού πωρόλιθου, του ακτίτη λίθου, είναι φανερά σε πολλά σημεία ακόμη και σήμερα.

39* Αριστοτέλης, Πολιτ. Αθηναίων, 42, 3.

ΟΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ ΔΕΝ ΕΧΟΥΝ ΤΕΛΟΣ, PORTO LEONE

Το λιμάνι γνώρισε περιπέτειες στα χρόνια που ακολούθησαν, με τη Μακεδονική δυναστεία. Μπροσ στα τείχη βρέθηκαν ο στρατηγός Πολυσπέρχων με τους ελέφαντές του, ο Κάσσανδρος, ο Δημήτριος Φαληρέας και ο Δημήτριος ο πολιορκητής. Η πορεία προς την παρακμή είναι σταθερή με μικρές περιόδους ανάκαμψης. Η Αλεξάνδρεια συγκεντρώνει πλέον την εμπορική και ναυτιλιακή κίνηση του γνωστού κόσμου. Οι περιπλοκές της ιστορίας μοιάζουν με κουβάρι μπρεδεμένο που η άκρη του με φέρνει στους Ρωμαϊκούς χρόνους. Την

Ο "ΛΕΩΝ ΤΟΥ

ΠΕΙΡΑΙΩΣ", "όμηρος"

των Βενετών από το 1688, όταν τον "απήγαγε" ο Μοροζίνι, αναμένει πάντα την

"απελευθέρωσή" του και την επιστροφή στην πόλη που δικαιοματικά ανήκει. (φωτ. Α. Δόμβρου)

Σήμερα στην άκρη του κεντρικού λιμανιού, λίγο πριν τον προλιμένα στο Χατζηκυριάκειο, έχει τοποθετηθεί με δαπάνες του ΟΛΠ μαρμάρινο αντίγραφο σε φυσικό μέγεθος έργο του γλύπτη Γ. Μέγκουλα

περίοδο που η Ρώμη πολεμούσε με τον βασιλιά του Πόντου Μιθρδάτη, οι Αθηναίοι τάχθηκαν με το μέρος του δεύτερου. Στη μάχη που ακολούθησε οι Ρωμαίοι νίκησαν το στρατηγό Αρχέλαο και ο Σύλλας όλο οργή, αφού κατέλαβε την Αθήνα και τον Πειραιά που αντιστάθηκε ως το τέλος, επιδόθηκε σε μια δια πυρός και σιδήρου συστηματική καταστροφή των πάντων. Τα τείχη στο σύνολό τους, οι Εμπορικές Στοές, οι λιμενικές εγκαταστάσεις, οι Νεώσοικοι που είχαν ανοικοδομηθεί ξανά, η Σκευοθήκη, όλα παραδόθηκαν στη φωτιά. Συλλαμβάνει και βασανίζει εκατοντάδες κατοίκους και πολλούς φορτώνει στα πλοία για σκλάβους. Στα αμπάρια των ιδίων πλοίων φορτώνονται δεκάδες λεηλατημένα έργα τέχνης και

άλλοι θησαυροί από τα ιερά και τους ναούς. Την επόμενη μέρα, κάποιο ανοιξιάτικο πρωινό του 85 π.Χ., τίποτα δεν υπήρχε, ιδιαίτερα στον Πειραιά, που να θυμίζει το παρελθόν. Με την πράξη του ο ύπατος της κοσμοκράτειρας καταδίκασε σε μαρασμό πολλών αιώνων το φημισμένο επίνειο. Η Αθήνα μπόρεσε κάπως να ανορθωθεί αν και παρέμεινε σε αφάνεια, το λιμάνι όμως ποτέ δεν ξέφυγε από την τραγική μοίρα του. Οι επιδρομές αργότερα (267 μ.χ.) των Γόθων και του Αλάρικου Α' (395 μ.χ.) ήταν η χαριστική βολή μιας και οι ελάχιστοι κάτοικοι έφυγαν στα βουνά για να γλυτώσουν. Κατά την Βυζαντινή περίοδο Αθήνα και Πειραιάς παραμένουν άσημες πόλεις και ολιγάνθρωπες, χωρίς κανένα ενδιαφέρον. Το βύθισμα στην

παρακμή και την αφάνεια ολοκληρώνεται στα βαριά χρόνια της Οθωμανικής κυριαρχίας με χαρακτηριστικό γνώρισμα την αλλαγή ακόμη και της ονομασίας του τόπου.

Από τις αρχές του 14ου αιώνα ο Πειραιάς αναφέρεται στους ξένους γεωγραφικούς χάρτες ως Porto Leone ή Porto Draco (40*), οι Έλληνες τον αποκαλούν λιμάνι του Δράκου και οι Τούρκοι Ασλάν λιμάνι. Το όνομα Λιμάνι του Λέοντος προήλθε από ένα μεγάλο μαρμάρινο άγαλμα λιονταριού που βρισκόταν στη θέση του παλαιού Δημαρχείου στη Ζέα, γνωστού και ως Ρολόι, που κατεδαφισμένο δεν υπάρχει πια. Το άγαλμα δεν είναι έργο υψηλής τέχνης και είναι άγνωστο πότε και από ποιόν φτιάχτηκε, ούτε και πότε τοποθετήθηκε, για το λιμάνι όμως έχει ιστορική αξία. Επὶ σειρά αιώνων, άγνωστο πόσους, παρέμεινε ο φύλακας του λιμανιού, δίνοντας το όνομά του στο επώνυμο τα χρόνια της ερήμωσης και παρακμής. Το άγαλμα απήγαγε τελικά ο Φραγκίσκος Μοροζίνης, κατά τη διάρκεια της εκστρατείας του ενάντια της Αθήνας, και το μετέφερε το 1688 στο Ναύσταθμο της Βενετίας όπου και βρίσκεται ακόμη εκπατρισμένο. Σύμφωνα με κοινή διαπίστωση των περιηγητών της εποχής, ερήμωση και εγκατάλειψη επικρατούσε στο λιμάνι (41*). Εκείνους τους σκοτεινούς χρόνους ο Πειραιάς γνώρισε και το μεγάλο όνειδος, αφού από αυτόν οι ξένοι αρχαιοκάπηλοι φυγάδευαν με ξένα πλοία τα έργα τέχνης στη Δύση, ανενόχλητοι φυσικά από τους Τούρκους την ανοχή των οποίων και εξαγόραζαν. Αποκορύφωμα όλων ο Θωμάς Μπούς, 7ος κόμης του Έλγιν, που απογύμνωσε παρά τις αντιδράσεις των κατοίκων τον Παρθενώνα (1803-1812). Αργότερα στα χρόνια της επανάστασης για την ανεξαρτησία νέες περιπέτειες περιέμεναν τον τόπο. (42*). Χρόνια αργότερα το 1829 μέσα από τα χαλάσματα πρόβαλε η νέα Ελληνική Πολιτεία. Η θέσις η καλούμενη Πειραιεύς θα ανασυρόταν από αφάνεια αιώνων και παρακμής

αποβάλλοντας το όνομα του δράκου. Η αργή πορεία της αναγέννησης οδήγησε, όχι χωρίς προβλήματα και περιπέτειες, στο σύγχρονο λιμάνι. Η διαδρομή αυτή όμως οδηγεί σε άλλες ιστορίες που απομακρύνονται από το στόχο αυτού του κειμένου.

ΕΠΙΛΟΓΟΣ

Από τον σταθμό του Ηλεκτρικού Σιδηροδρόμου ανεβαίνω στο λεωφορείο με κατεύθυνση το τέρμα, στην άκρη του κεντρικού λιμανιού λίγο πριν τον προλιμένα, στο Χατζηκυριάκειο. Εδώ έχει τοποθετηθεί με δαπάνες του ΟΛΠ ένα μαρμάρινο αντίγραφο του αγάλματος του λέοντα, έως ότου ο Δήμος της Βενετίας επιστρέψει το πρωτότυπο στο φυσικό του χώρο. Στη σκιά του μεγάλου λιονταριού χαζεύω το ζευγάρι που έφερε το παιδί του για κυριακάτικη βόλτα. Το γαλάζιο των νερών μαγνητίζει το βλέμμα μου και το ελαφρύ αεράκι παίζει με τις σελίδες ενός από τα πολλά βιβλία που στάθηκαν οδηγοί σ' αυτό το οδοιπορικό. Οδοιπορικό που ξέρω πως κάπου εδώ τελειώνει. Κάθε επιλογος είναι δύσκολος, όμως σ' αυτόν το τέλος μου αφήνει μια πικρή γεύση. Οι αρχαίοι θεοί έχουν εγκαταλείψει προ πολλού την Αττική στα χέρια των τωρινών κατοίκων της που φρόντισαν να σκάψουν, γκρεμίσουν και κάψουν όσο τους είναι μοιρομένο την γαλήνια, απέριττη φύση της. Σκόρπια μνημεία παλεύουν με σύμμαχο το φως, τη θάλασσα και τον άνεμο να μας θυμίσουν όσα πασχίζουμε να κρατήσουμε ξεχασμένα και απόμακρα, ζώντας ξένοι στον τόπο μας, εχθροί του παρελθόντος.

Εν τέλει ο αναγνωριστικός περίπατος ενός περιέργου και επίμονου επισκέπτη στις "αρχαίες πέτρες" του Πειραιά είναι μια υποθήκη για όσα έλθουν ή μια απλή ξενάγηση σ' αυτά που πέρασαν;

Εσείς θα κρίνετε.

40* Για πρώτη φορά αναφέρεται ο Πειραιάς ως Porto Leone στο ναυτικό χάρτη του Γεννοβέζου Πέτρου Βισκόντι το 1318.

41* Αρκετές πληροφορίες για την κατάσταση του Πειραιά μας δίνουν οι αναφορές των: Jehan de Vega (1537), Ελβιά Τσελεμπί (1667), Jaques-Paul Babin (1672), Cornelio Magni (1674), Guillet de Saint-George γνωστός και ως Guilletirer (1675), J. Spon και G. Wheller (1676), Saverio Scrofani (1794), E. Dodwell (1801-6), Fr. Chataubriand (1806), P. Laurent (1818), Fr. Pouqueville (1820).

42* Κατάληψη Λόφου Καστέλας, μάχη του Κερατσινίου, κατάληψη Μονής Αγ. Σπυρίδωνα, θάνατος του Καραϊσκάκη στο Φάληρο.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ:

Για την ολοκλήρωση του άρθρου οφείλω να εκφράσω της ευχαριστίες μου στα ακόλουθα πρόσωπα και φορείς, χωρίς τη συμβολή και βοήθεια των οποίων το αποτέλεσμα θα ήταν σημαντικά φτωχότερο.

Στον κ. Γεώργιο Σταινχάουερ, Αρχαιολόγο, Προϊστάμενο της Β' Εφορείας Προϊστορικών και Κλασικών Αρχαιοτήτων Αττικής, για τις οδηγίες και τη συμπαράστασή του.

Στην κα. Κορνηλία Αξιώτη, Αρχαιολόγο, Διευθύντρια του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά, για την συμπαράστασή της και την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού.

Στην κα. Μιχαλοπούλου Σοφία, του Φωτογραφικού αρχείου του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά.

Στο προσωπικό και τους αρχαιοφύλακες του Αρχαιολογικού Μουσείου Πειραιά, για την βοήθεια τους στην λήψη των φωτογραφιών.

Στον κ. Φραγκιαδάκη Αλέξανδρο, των εκδόσεων Γαλάτεια για την άδεια αναδημοσίευσης από το βιβλίο της Λίτσας Μιχελή: "Πειραιάς, Από το Πόρτο Λεόνε στη Μαγχεστρία της Ανατολής".

Στον κ. Ιωάννη Μπαστιά της Εκδοτικής Αθηνών, για την άδεια αναδημοσίευσης υλικού και σχεδίων από το βιβλίο του Νίκου Παπαχατζή: "Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Αττικά".

Στον κ. Μακρυπύδη Θεοφάνη, Ανθυποπλοίαρχο, της Δ/σης Δημοσίων Σχέσεων του Γενικού Επιτελείου Ναυτικού, όπως και τους αξιωματικούς της Ναυτικής Διοίκησης Αιγαίου, για την άδεια εισόδου και φωτογράφισης. Τάφος του Θεμιστοκλή, όπως και της Τριήρους Ολυμπιάδος.

Στην κα. Λαζαρίδου του Γερμανικού Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αθηνών, για την κατανόησή της, και για την έγκαιρη παράδοση αντιγράφων από το φωτογραφικό αρχείο του Ινστιτούτου.

Στην κα. Σίμ, της Δ/σης Δημοσίων Σχέσεων των Ηλεκτρικών Σιδηροδρόμων Αθηνών Πειραιώς, και τον κ. Αντώνη Λιονάκη, ηλεκτροδηγό των ΗΣΑΠ.

Στην κα. Κάτια Κρανιώτου, Βιβλιοθηκονόμο του Ναυτικού Μουσείου της Ελλάδος. Η συμβολή της στην εξεύρεση βιβλιογραφίας ήταν πολύτιμη.

Στην κα. Ρούλα Χάιδω, Μουσειολόγο του Ναυτικού Μουσείου της Ελλάδος, όπως και στο Δ.Σ. του Μουσείου.

Στον κ. Ιωάννη Χατζημανωλάκη, για την άδεια αναδημοσίευσης υλικού από το βιβλίο του "Το λιμάνι του Πειραιά στη διαδρομή των αιώνων".

Στον κ. Ιωάννη Ραγιά, των εκδόσεων Μέλισσα, για την άδεια αναδημοσίευσης από το βιβλίο του Κώστα Η. Μπίρη: "Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα".

Στον κ. Κόκκινο της Δ/σης Δημοσίων Σχέσεων του Οργανισμού Λιμένα Πειραιώς, για την άδεια φωτογράφισης εγκαταστάσεων του οργανισμού και του χώρου της Ηετώνειας.

Από καρδιάς ευχαριστώ την κα. Βιργινία Ανδρεάδη, τον κ. Γιώργο Καρατζά και τον κ. Δημήτρη Φανάρα για την βοήθεια που μου προσέφεραν, όπως και τον φιλόλογο κ. Δημήτρη Γιάννο για την ενθάρρυνση και τις εύστοχες παρατηρήσεις του επί του κειμένου.

Τέλος ευχαριστώ το περιοδικό Ελληνικό Πανόραμα και ιδιαίτερα την κα. Άννα Καλαϊτζή για την συμπαράστασή και τα καλά λόγια της, εδώ και δύο χρόνια περίπου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Κλεομένους Αγ., Η διαρρύθμιση του Λιμένου Πειραιώς, 1902
- Μελετόπουλος Ι, Πειραιά, 1945
- Πανίτσας Δ.Ι. Λεύκωμα Πειραιώς, 1958
- Παπασταύρου Ι.Σ., Θεμιστοκλής Φρεάριος, 1970
- Συλλογικό, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Εκδοτική Αθηνών, 1972
- Νίκου Παπαχατζή, Παυσανίου Ελλάδος Περιήγησις: Αττικά, Εκδοτική Αθηνών, 1974
- Ματζάρογλου Προδρ., Πειραικό Λεύκωμα, 1977
- Ζαννέτος Γ., Μελετόπουλος Ι., Συμβολαί τινές περι της τοπογραφίας του Πειραιώς. 1978
- Λεύκωμα, Ναυτικό Μουσείο της Ελλάδος, 1984
- Εκπαιδευτική Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, Παγκόσμιο Βιογραφικό Λεξικό, Εκδοτική Αθηνών, 1985
- John F. Coates, Γνωριμία με μια Τριήρη - το αρχαίο Ελληνικό ναυτικό, The Trireme Trust - Ναυτικό Μουσείο Ελλάδος 1987
- Κυριάκος Σιμόπουλος, Ξένοι ταξιδιώτες στην Ελλάδα 333 μ.Χ. - 1810, Αθήνα 1990
- Κωνσταντίνου Παπαρηγόπουλου, Ιστορία του Ελληνικού Έθνους, Κάκτος, 1992
- Λίτσα Μιχελή, Πειραιάς, Από το Πόρτο Λεόνε στη Μαγχεστρία της Ανατολής, γ' έκδοση, Γαλάτεια, 1993
- Robert Flaceliere, Ο δημόσιος και ιδιωτικός βίος των αρχαίων Ελλήνων, Παπαδήμας, 1993
- Henri Belle, Ταξίδι στην Ελλάδα, Ιστορήτης, 1994
- Ιωάννη Φωκά, Πάνος Βαλαβάνης, Περίπατοι στην Αθήνα και την Αττική, Κέδρος, 1994
- Κώστα Η. Μπίρη, Αι Αθήναι από του 19ου εις τον 20ον αιώνα, Μέλισσα, 1995
- Γιάννη Ε. Χατζημανωλάκη, Το λιμάνι του Πειραιά στη διαδρομή των αιώνων, δ' έκδοση, Πειραιώς 1996.
- Ελευθεροτυπία - Περιοδικό Έφιλον, Ένα τραγούδι για το λιμάνι, Τεύχος 253, 11 Φεβρουαρίου 1996
- Γ. Μπαμπινιώτης, Λεξικό της νέας Ελληνικής γλώσσας, Κέντρο Λεξικολογίας, 1998
- Γιώργος Σταινχάουερ, Τα μνημεία και το Αρχαιολογικό Μουσείο του Πειραιά, Μ. Τουμπής, 1998
- Ηρόδοτου Ιστορία, Εκδόσεις Ζαχαρόπουλος
- Θουκυδίδη Ιστορία, Εκδόσεις Γεωργιάδης
- Εγκυκλοπαίδεια, Πάπυρος Larus Britannica, Πάπυρος.
- CD Rom, TLG Thesaurus Linguae Graecae, University of California, 1992.

